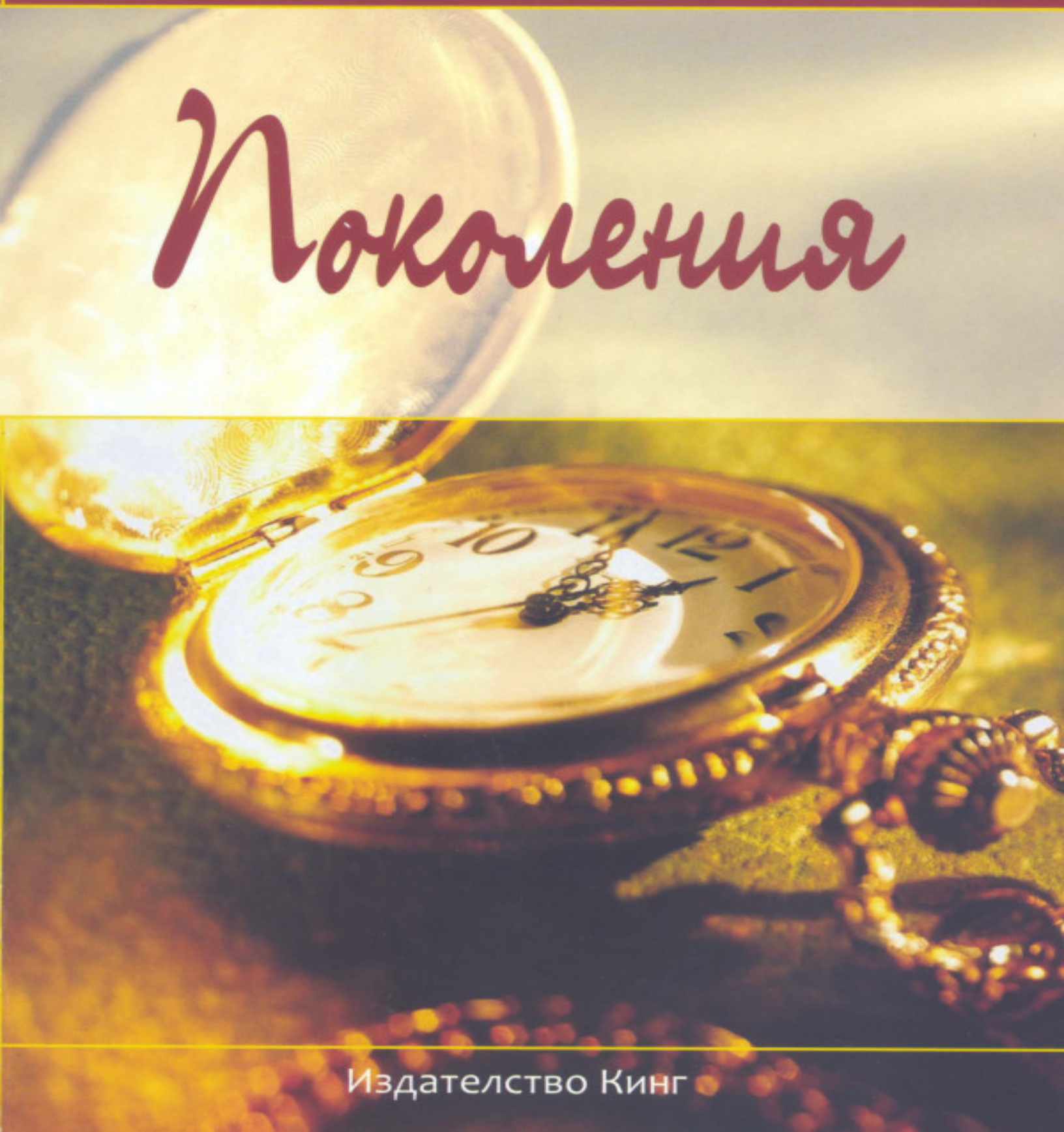

Поп Христо Стефанов
Никола Христов Попов
Люба Николова Попова – Ескенази

Поколения

Издателство Кинг

**ПОП ХРИСТО СТЕФАНОВ,
НИКОЛА ХРИСТОВ ПОПОВ,
ЛЮБА ПОПОВА-ЕСКЕНАЗИ
ПОКОЛЕНИЯ**

chitanka.info

НИКОЛАЙ ПОПОВ, АВРАМ ЕСКЕНАЗИ

ПРЕДГОВОР ОТ СЪСТАВИТЕЛИТЕ

В тази книжка сме събрали спомените на трима от нашите предци, принадлежащи на три последователни поколения:

поп Христо Стефанов (1844–1937) — свещеник, участник в македонските борби за църковна и политическа свобода. Осъден е от турците на 101 години заточение на остров Лесбос, но е избягал на четвъртата година и се е заселил в с. Николаевка, Варненско, където е служил като свещеник до пенсионирането си. След това до смъртта си е живял при сина си Никола Попов във Варна;

- *Никола Христов Попов* (1876–1954) — син на поп Христо, варненски адвокат, кмет на Варна (1927–1930). През 1945 г. е осъден от Народния съд и после изселен;

- *Люба Николова Ескенази-Попова* (1909–2005), дъщеря на Никола.

Ранната кончина на Владимир Попов (1913–1952, син на Никола Попов) с краткия си, но забележителен живот, ни лишава от разнообразни акценти в тези спомени, свързани с църковни и политически борби. През 1935 г. Владимир Попов завършва право в СУ, а през 1943 г. специализира в Парижката Сорбона. Адвокат към Варненската адвокатска колегия, той е също асистент и лектор по търговско право (1942–1946 г.) във Варненското търговско училище, днес Икономически университет. Като деец и секретар на БЗНС „Н. Петков“ бива изпратен в концлагера „Росица“ (1945–1946), а по-късно (1949) — изселен със семейството си в с. Бдинци и в с. Генерал Тошево. Заличен от списъка на адвокатите през 1947 г., Владимир Попов записва специалност икономика във ВИНС (1948) и се дипломира през 1951 год. Известно време издържа семейството си като строител в керамична фабрика. През 1952 г., в резултат от рязко влошеното му от концлагера здраве, Владимир Попов почива на 39 години в с. Генерал Тошево.

Тук би било естествено да стои и нещо, написано от втория син на Люба — Илко Моис Ескенази (1949–1994), народен представител и вицепремиер в правителството на СДС (1992). Но, както е известно, той загина трагично в момент, когато беше още много рано да мисли за мемоари.

Спомените на Поп Христо са разказани от него и записани на пишеща машина от сина му Никола, като на някои места последният е правил допълнителни бележки на ръка. Спомените на Никола и Люба са писани на ръка.

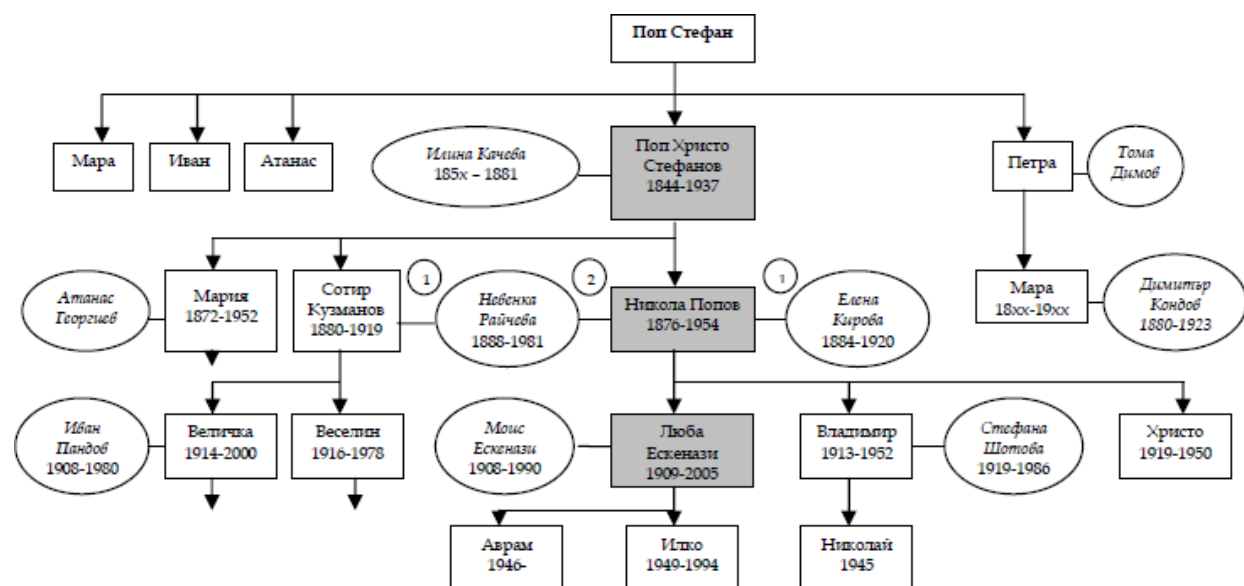
Ние няма да правим никакви коментари върху съдържанието. Ще оставим написаното да говори само за себе си. На практика не сме били дори редактори, а просто съставители. В спомените на поп Христо, записани най-вероятно в началото на тридесетте години, сме променили правописа само толкова, колкото да го доведем до съвременния. На няколко места не успяхме да разчетем написаното и сме го маркирали с [...]. В бележки под линия сме дали превода на няколко турски думи, някои пояснения за имена на улици, променяли се многократно през годините, както и още някои кратки обяснения, които сме счели за необходими и подходящи.

Към спомените си Никола Попов прилага едно, а Люба Ескенази две родословни дървета. По обясними причини тези на Люба са доста по-обхватни и подробни. Ние сме използвали и трите, за да направим едно сравнително малко дърво, така че в него да останат само имената на хората, споменати някъде в мемоарите.

Благодарим на Невяна Пандова-Чехларова, Илияна Ескенази, Соня Петкова и Пеню Витанов за оказаната помощ при подготовката на това издание.

Николай Попов, син на сина на Никола Попов — Владимир
Аврам Ескенази, син на Люба Попова-Ескенази

ЧАСТИЧНО РОДОСЛОВНО ДЪРВО

**ПОП ХРИСТО СТЕФАНОВ, ОТ КРУШЕВО,
БИТОЛСКО
ЖИВОТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ И СПОМЕНИ
ЗА ЦЪРКОВНАТА И РЕВОЛЮЦИОННА
БОРБА 1862–1881 ГОДИНА**

I. РОЖДЕНИЕ, ОБРАЗОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛНОСТ ДО ОТИВАНЕТО МИ В КРУШЕВО

Роден съм в село Сопотница, Битолско в 1847(1844^[1]) година 25 март. Майка ми Доста е била родом от с. Велмевци. Баща ми поп Стефан Милев, роден в село Сопотница, останал сирак и бил харизан на манастира КИЧЕВСКА ПРЕЧИСТА, гдето израснал и се учил по славянски. Още твърде млад, бил ръкоположен за свещеник на Сопотническа енория. Както тая енория, така и в околните други, населението беше чисто българско и никой не знаеше гръцки. Свещениците бяха все българи и служиха в църквите само по славянски. Те дори никак не знаяха гръцки да четат и пишат. Близките български манастири ТОПЛИЦА (Св. Никола), СЛЕПЧЕ (Св. Иван Кръстител), ЖИРАЧКИ (Св. Атанас), както и по-далечния: КИЧЕВСКА ПРЕЧИСТА (Св. Богородица) и други бяха огнищата, които пазеха българския дух и разпространяваха българославянския език. Във всичките имаше много стари книги, а в Топлица имаше и ръкописи от заешка кожа, написани с букви, които калугерите не можеха добре да разбират. Руският консул в Битоля прибра от манастира старите книги и му подари одежди и нови славянски църковни книги.

Всеки свещеник по онова време сам даваше на децата си първоначално образование. Така и аз добих елементарните си познания. Заедно с мен се събираха при баща ми и други селски деца, за да се учат. Като навърших десет годишната си възраст, отидох заедно с по-големия си брат Иван да продължа образованието си в манастир „Кичевска пречиста“ (Св. Богородица), гдето по онова време имаше добре уредено училище. В три години изучихме църковния ред и пение и след това се прибрахме при баща си, за да му помагаме. Игумен на тоя с толкова заслуги манастир — Кичевска пречиста — в това време беше Хаджи Теодосий, голям пияница, родом вероятно от

Скопие. В манастира имаше всичко около 5 калугери, между които и младият дяк Козма, тогава 16–18 годишен внук на игумена. Както е известно, Козма стана впоследствие дебърски български владика. В манастира имаше още около 20–30 работници за обработване манастирските имоти. Както калугерите, така и игуменът, бяха българи и твърде ревностно поддържаха славянското училище, в което постоянно имаше да се учат 30–40 деца от околните села. Игуменът учеше децата, но и жестоко ги биеше, особено когато беше пиян. Веднъж преби от бой един ученик от Кичево — Петре, но и тоя добре му отмъсти: насипал по стълбата фий, тъкмо когато щеше да слиза игуменът и тоя страшно пострада. Дячето Козма беше следвало някое по-добро училище и със знанията си помагаше в учебната работа и управлението на чича си, а през свободното време играеше с учениците. Жив беше и старият игумен (не си спомням името му), който повече от 60 години бе учил българските деца по славянски. Кичевският владика Антим често идваше в манастира и прекарваше няколко дни. Той беше много лош и го наричаха „Анатемата“, но никога не забраняваше да се чете и учи в манастира по славянски. Понеже въпросът за учредяването на българската Екзархия имаше в лицето на игумена Теодосия и неговия внук Козма ревностни защитници и в тоя дух възпитаваха учениците си, владиката издействува и двамата да бъдат отстранени от тоя манастир и да бъдат изпратени в Света гора за наказание. След освобождението им те се настаниха в манастира Слечка. Впрочем това е станало след като вече аз бях напуснал манастира Кичевска Пречиста (много неоснователно Иван Шумков в автобиографията си приписва на Козма някакво гъркоманство, стр. 423). В 1864 година бях повикан за учител и певец в манастира Топлица, гдето тогава училището било закрито. На 17 годишна възраст аз започнах да уча своите братя на славянски език, а брат ми Иван остана за помощник при баща ми и учител в село Сопотница. След 2–3 години се върнах при баща си, ожених се за Илина Качева от село Разтойца. В 1868 година гръцкият владика Милитий Охридски ме ръкоположи в село Простран и ми предложи да ми продаде свободната Ракитнишка енория, но аз отказах да я приема, защото исках да скъсам с патриаршията. Наскоро владиката дойде да служи в Сопотница, но селяните, подготвени от мене, брат ми и баща ми го изпъдиха, като му заявиха, че не искат гръцки владика.

Последният, разядосан се прибра в манастира Топлица и там ме повика да ме увещае да приема въпросната енория, като заплатя следуюмата се сума. Но аз му заявих, че не го признавам за владика и не искам от него енория. Разсърденият владика не можа да претърпи дързостта ми, нахока ме и ме изпъди с думите: „оксо гайдури, и ти си тръгнал по ума на ония, що искат български владици“. Така цялото ни семейство, заедно с цялата сопотническа енория, скъса с патриаршията. Примерът беше много насърчителен и твърде скоро същото сториха и околните енории и свещеници.

Ето някои данни за същите:

Ракитническа енория със селата: Ракитница, Растоица, Кочище и Радово. За тая енория по онова време не можеше да се намери свещеник, поради което владиката изпрати един грък. Но понеже той не знаеше да чете славянски, селяните не го пущаха в църквата. В село Растоица, родно село на попадията ми, беше построена нова църква. Дойде охридският владика Милетия да я освети. Събра се много народ и свещеници от околните села. Бях и аз. Владиката като служеше, поръси и вода, за да си умие ръцете и понеже въпросният енорийски — грък — свещеник, му подаде празна стомна, той се ядоса и го удари със стомната по главата. Попът с разкъравената глава избяга и не се върна повече. Той дълго скита въоръжен из гората, за да срещне и убие владиката, но не сполучи. Тая случка направи твърде лошо впечатление на присъстващите, които възмутени от невъздържаността на владиката, му заявиха, че не го искат повече, изпъдиха го и така скъсаха с патриаршията.

Бабинска енория със селата: Бабино, Мало Илино, Базарник, Доленци, Брезово и Железнец. Тая енория беше твърде голяма и затова имаше трима български свещеници: Поп Дамян и брат му поп Гроздан, а по-после и синът на първия — поп Димитър. Първият беше и игумен на манастира Топлица.

Слоещица със селата: Слоещица и Дживан — свещеник по онова време беше поп Петър от същото село, а по-после и синът му поп Милош.

Мренога със селата: Мренога, Вирово, Церово и Лесково, свещеник беше Димитър Неданов от село Мренога.

Големо Илино със селата: Големо Илино и Велмевци. Енорийски свещеник беше Поп Георги, който знаеше и малко гръцки,

но, разбира се, служеше само по славянски.

Простране — самото то енория, понеже селото е голямо с енорийски свещеник поп Димо от същото село.

Голямо Църско със селата: Голямо Църско, Горно и Долно Дивяци, Пуста Река, Арилево, енорийски свещеник поп Ангел от Църско.

Мало Църско — с поп Стойко от същото село.

Цер — самото то енория с енорийски свещеник Поп Иван и сина му поп Стефан, знаяха по малко гръцки.

Слепче — със селата: Слепче и Белче и енорийски свещеник Поп Никола и сина му поп Иван. Първият беше и игумен на манастира Слепче.

Сопотница със селата: Сопотница, Радово и Сухо гърло, с енорийски свещеник — баща ми поп Стефан.

Всички тия свещеници, както и техните предшественици, неуморни труженици, служеха по славянски и така запазиха населението от погърчване в тия енории. Освен това, кой повече, кой по-малко — всички бяха родолюбци и подкрепяха бунтовниците.

За манастира Топлица съм слушал от игумена следната история: той бил манастир богат с имоти, които обаче турците от съседното село Прибилци немилостиво разграбили. Поради това манастирът прибегна до защита на манастира „Св. Сина“ — Арабия, който според преданието, бил надарен от Пророка — Мохамед — с правото да владее и други манастири и да не плаща данъци.

Това право манастирът получил като дар от Мохамед, когато последният нощувал там с учениците си, защото калугерите му казали, че при влизането му в манастира над главата му имало разкрилен орел. Манастирът Топлица се поставил под властта на манастира Св. Сина и получил за това специален берат^[2], приподписан от властите и с отпечатък от ръката на Мохамед. Документът се пазеше в една тенекиена кутия. В него Мохамед проклинаше ония, които биха взели манастирски имот, биха яли и пили в манастирски имот. Управлението на манастира Св. Сина отдаваше под наем манастира Топлица. Няколко години то имаше един цинцарин, след него много години поп Дамян от село Бабино, а след него един грък. Но в манастира през всичкото време се четеше само на славянски език. Берата беше зачитан от всички турци и благодарение на него, манастирът си беше прибрал

имотите и наново забогатя. Когато бях там учител и певец, поп Дамян, много енергичен и предан човек, беше игумен, един ден пристигна един полковник, арапин, с 30–40 конника и в продължение на няколко дена взимали от манастира всичко потребно за храна на хората и на тръгване отказа да плати. Но когато игуменът му показва берата, полковникът коленичи, смилено го прочете и целуна и след това до стотинка доброволно изплати и си замина. Когато игуменът ме изпращаше някъде далеч по манастирска работа или за събиране на помощи, даваше ми за пазач дивита^[3] с берата, за да го показвам на турците, които биха ме нападнали. А аз често ходех по селата и затова ги добре познавах. Ходех често и с игумена в Охрид, гдето се [...] българи.

По-после турци — разбойници започнаха да не зачитат берата, нападаха манастира и го ограбваха. Околните турци също почнаха да ограбват наново недвижимите му имоти. Поляк^[4] на манастира [...] стана Дуле Юсуфов от Прибилци (разбойнишко арнаутско село, от което околното население много страдаше). Дуле беше разбойник и главорезец и никой не беше в състояние нито да го усмири, нито да го изпъди и фактически бе станал господар на манастира. Той беше и ятак на разбойниците. Веднъж той стреля и на мене, загдето се забавих да му донеса ракията, когато в манастира му гостуваха няколко разбойници. Друг път група разбойници под негово водителство нападнаха дома на поп Дамян — игумена в селото и отвякоха детето му в гората. Бедният поп Дамян взе пари в заем от Геровци от Крушево и с откуп едвам отървал детето си. Така манастирът наново започна да запада и обедня, но все пак продължаваше да служи за огнище на славянския език и българщината. Преди Дуле да стане поляк, такъв имаше българин. Тогава в манастира намираха приют и забегнали по планините от турски зулуми българи. Такива намираха приют и в други манастири — Кичевска Пречиста, гдето се учих, в Слечка, гдето тоже много пъти съм ходил и др. Някои от комитите познавах от тия манастири.

[1] „1844?“ е написано на ръка от Никола Попов над машинописния текст. ↑

[2] Султански указ, грамота (тур.). ↑

[3] Метална мастилница с приспособление за пера, която се е носела на пояс. ↑

[4] Пъдар, полски пазач. ↑

II. СВЕЩЕНИК В КРУШЕВО

През зимата на 1869 година, един ден преди Коледа, пристигна в село Сопотница у дома един крушовчанин, мияк^[1], името на когото не мога да си спомня. Той донесе писмо от крушовските старейшини, с което ме канеха за български свещеник в Крушево. В писмото се казваше, че крушовските българи искали да скъсат с патриаршията, да превземат една от църквите, в които занапред да се чете само на славянски. Пратеникът разправяше, че няколко дни по-рано дошъл от Струга поп Иван за същата цел, но гъркоманите го уплашили и избягал и че крушовчани се надявали много на мене, защото знаели, че съм се отрекъл от патриаршията. Пратили [...] да тръгна веднага с него, за да може на следния ден — Коледа — да се превземе църквата от гъркоманите и да служи в нея. От начало баща ми се противопостави, защото се боеше да не би крушовските гъркомани да ме убият или наклеветят. Той знаеше моята буйност, младост и неопитност, но след като пратеникът настоя и аз заявих, че желая да отида, баща ми, просълзен от милост и от радост за тая моя готовност, стана, благослови ме и още същия ден ме изпрати заедно с пратеника за Крушево. Пристигнахме надвечер, посрещнати от няколко старейшини, които ме заведоха в дома на Куню — млад и предан на делото човек. След малко дойдоха още около 20 старейшини и учителят Шумков и ми съобщиха плана за заемането на новата църква, която била от българите строена. Аз изявих желание да чета веднага вечерната, но старейшините обясниха, че преди малко гръцките свещеници извършили това, заключили църквата и взели ключа. В това време влязоха двама заптии и ме поканиха при чаушина. Заедно с мене дойдоха: Стойчо Куркчията, х. Андон и други. При чаушина бяха чорбаджиите гъркомани, за да издействуват изпъждането ми и бяха вече се наговорили, че както аз, така и брат ми Атанас сме били във връзка с българските комити, че щял съм да разбунтувам населението против турската власт. Започнаха се спорове между българите, които заявиха, че нямат нищо против турската власт и че желаят само да се

чете в едната църква по славянски, и гъркоманите, които претендираха, че църквите са техни и се заканваха да ги отбраняват със сила. Без малко работата щеше да стигне до сбиване пред чаушина и едва той със стражарите сполучи да предотврати това, като отсече: за да има мир, българите ще заемат временно едната църква и ще служат в нея на какъвто език желаят, а другата църква остава на гъркоманите. Това решение вбеси последните и те си отидоха със страшни закани към мен и българите, като заявиха, че църква не дават. Чаушинът беше както повечето тогавашни турски чиновници услужлив към българите, види се по заповед от централната власт. Но за да бъде по-добре разположен и да защитава българите през идните дни, Стойчо Куркчия, по предварително съгласие на старейшините, на излизане му спусна в ръката 5 турски лири и го помоли, щото към полунощ да бъде със стражата си при църквата, да пие кафе и да пази реда. Нищо повече не му казаха, но той добре разбра какво има да става. Вече беше тъмно, срещу Коледа и време за губене нямаше. Заедно с мен и стареите се върнаха в къщата на Куне и решиха преди полунощ да влязат няколко по-пъргави българи в църквата през покрива, да извадят ключалката на портата и да пуснат народа да влезе и веднага да почне божествената служба. Както в това време, така и в последующите събития, първо място със своята дейтелност заемаха: Стойчо Куркчия, х. Андон, Наум Аврамовски, дядо Воле, Ицо Карев, Аврам Силяновски, Христо Нешков, Веле Секулев и много други. Въодушевени от идеята за църковната независимост, те неуморно даваха своята подкрепа и бяха готови да се борят. В полунощ църквата беше отворена по замисления начин и веднага се изпълни с българи. Още от рано младежи обиколиха града и известили на българите за предстоящото събитие, което се очакваше с нетърпение и затова църквата беше буквално препълнена, а също и дворът. Предстоеше да се стовари няколко вековно духовно робство, а за това беше необходимо единодушие и общо участие. Аз започнах сред ликующ от радост народ да служа по славянски, а той със сълзи на очи се кръстеше и се поздравяваше за Рождество Христово. В това време чаушинът, заедно с няколко джандари седеше в трема на църквата при добре разпален мангал и пиеше кафе след кафе. Щом гъркоманите чуха камбаните, насъбраха се и начело със свещениците дойдоха до българската църква с намерение да я отнемат насилствено. Но чаушинът начело със стражата си ги

посрещна и след дълги увещания ги принуди да се приберат в другата църква, като отнесат спора за църквата в Битоля. Гъркоманите се върнаха не толкова поради увещанието на чаушина, колкото от страх от българите, които бяха готови да се бият. На църковната врата стояха множество млади хора с дебели тояги под дрехите, а хаджи Андон и др. имаха червен пипер в джебовете си, за да го употребяват при нужда в двубоя. Народът беше готов да пази със сила току-що извоюваната църква и българския свещеник, който вече извършваше службата на славянски език. След църковната служба аз говорих за Рождението на Спасителя и за духовното освобождение на българщината, за езика на българите и за славянското богослужение. Говори и учителят Шумков за църковната борба. След църковния отпуск последваха радости, поздравления, всички се изредиха да ми целуват ръка и ми се радваха като деца. Когато църквата се опразни, избраните от старейшините епитропи: х. Андон, Ицо Карев и Стойчо Кюркчия, заключиха я и оставиха пазач. Следните два коледни дни минаха без неприятности.

[1] За мияци и бърсяци вж. по-долу. ↑

III. СЛЕД ЗАЕМАНЕТО НА ЦЪРКВАТА

Веднага след празниците гъркоманите изпратиха делегация в Битоля да издействува отнемането на църквата и изпъждането на българския свещеник, защото бил дошъл без съгласието на владиката. Те ме наклеветиха, че съм държал в църквата бунтовна реч, с която съм обнадеждал българското население за политическа свобода и затова бях веднага повикан от полицията в Битоля, а подир мене пристигнаха български първенци, за да ме подпомогнат с ходатайство и пари. Спорът продължи около 40 дни, през което време, ту едни, ту други от българите се връщаха в Крушево и обратно в Битоля. Най-после църквата била призната за българска. Народът не жалеше парични средства и в една вечер чорбаджиите събраха 200 лири, които бяха раздадени на големци из Битоля. Гъркоманите раздадоха повече, но напразно. След това всички българи от българската махала отказаха да приемат гръцки свещеници, а българите от влашката махала това сториха малко по-късно. Българската махала започнаха да наричат „Папа Христе Махалеси“.

Българската енория бързо нарасна, поради което стана нужда от още двама свещеници. Такива дойдоха от Варош: поп Костадин и поп Иван. И тримата бяхме настанени у хаджи Андон, но живеехме постоянно със страх, защото гъркоманите ни преследваха и имаха поставени хора да ни убият. Цели две години по тая причина мъчно можехме да излизаме в чаршията; нито не смяхме и да си доведем семействата. Гъркоманите бяха дръзки и нахално ни обиждаха, освиркваха и заплашваха. Бяха дни на големи неприятности. Ицко Карев придружаваше ни, когато отивахме по махалата, като другар и пазач. Той беше отличен човек, предан българин и както се каза по-горе, той беше един от епитропите и затова гъркоманите го подиграваха по влашки: „Ицо каре шаре припангаре“. Едва след две години аз и поп Костадин доведохме своите семейства в Крушево, а поп Иван не можа да издържи — завърна се във Варош и на негово място дойде поп Тале от Прилепските села. Наскоро си отиде и поп

Костадин, защото и той не можеше повече да издържа постоянните неприятности и опасности. Крушовци тогава заведоха по-големия ми брат — Иван — да се ръкоположи във Велес от българския владика и след това го задържаха в Крушево в моя помощ. Един от гръцките свещеници, който имаше енорията си в българската махала — архимандрит Софроний, крушовчанин, по рождение арнаути, след като беше изпъден от българите, отиде за игумен в малкото манастирче в Тръстеник. В същото село живеяха власи — гъркомани. Но и от там го напъдиха и се завърна в Крушево, отказал се от патриаршията, измоли българите да го приемат за български свещеник, вместо брат ми поп Иван, който се завърна в Сопотница да помага на стария ни баща. Архимандритът, освен гръцки език, знаеше и малко сръбски, защото бил известно време в Сърбия, а славянски знаеше съвсем малко и след като стана български свещеник, полека-лека го научи.

Българката Ристана Блажева, роднина на учителя Шумков, от енорията на гръцкия свещеник поп Янакия, пожела да се освободи от гръцкия свещеник и повика мене да светя вода в къщата ѝ. Когато наближих до портата ѝ, зададе се и поп Янаки, който, като разбра, че ще му отнема още едно домакинство от енорията, затича се да ме превари и да влезе вместо мене, но аз като по-млад го преварих. Тогава поп Янаки почна да вика колко му глас държи по влашки: „Ристано, Ристано, вине протестанлю“ (дойде протестантина) — както наричаха тогава българските свещеници и се спусна с бастуна си да ме удари. Но Ицко Карев, който ме придружаваше, го залови, аз му отнех бастуна и го пропъдихме. Поп Янаки, виждайки как Ристана весело ме посреща, махна с ръка и като извика: „Аиста, здусте ла дракулу“ (и тази отиде по дяволите), бързо си отиде.

Упорството на гъркоманите полека-лека намаляваше. Дойде и влашки учител, който отвори частно училище влашко и по тоя начин власите — гъркомани почнаха да се делят и гъркоманското ядро отслабна. Започна се и борба между двата лагера, тъй като едните теглеха към Гърция, а другите се мъчеха да дадат нещо на румънската пропаганда. Българите пък все повече се засилваха, образуваха си църковна община и си изработиха за същата печат, със съдържание, доколкото си спомням: „Болгар махле — Ени клисе“.

Колко силен беше стремежът на българщината да се обособи със своя църква и да се откъсне от гръцката патриаршия свидетелствува

още и следният случай. Дядото (по жена) на учителя Шумков — Веле Гюрев беше с цялото си семейство повлашен — гъркоманин и един от деятелните гъркомани. След като оженил дъщеря си за учителя Шумков, полака-лека се обърнал към българите и почнал всецяло да им съдействува, както по постройката на църквата, така и за отделението на българите от гърците. Синът му Димитър тоже станал един от добрите деятели. Жената обаче на последния беше цинцарка и близка роднина на гръцкия поп, който до моето идване посещавал къщата им. Мъжът ѝ заповядал да не пуща повече гръцкия поп и да приема само мене. Но тя беше такава фанатичка, че напусна мъжа си, като му заяви, че ако не отмени нареждането си, не ще се завърне. И Димитър не падаше по-долу със своето българско чувство, поради което жена му след няколко време се видя принудена да отстъпи пред справедливото отстояване на мъжа си Димитър, който като беше добър българин, искаше български поп да посещава къщата му.

В Крушево имаше власи — гъркомани, българи и арнаути, тоже гъркомани. Първите и последните се разбираха много добре, дори и взаимно се женеха и така доста се бяха размесили. Обаче, нито власите, нито арнаутите се отнасяха добре с българите и нито даваха, нито вземаха жени едните и другите. Наричаха българите простаци и презрително се отнасяха към тях. Българите бяха повечето от селата, наистина по-прости хорица и се делиха тоже на две, според мястото от гдето бяха преселени и според особеностите на говоримия език: бърсяци и мияци. Различаваха се и по облеклото си. Интересно е, че между тия две български клонки имало по-рано тоже антагонизъм и взаимно тоже не се женили. Те обитаваха отделни махали. Един мияк Тоне, се оженил за бърсячка и с това повдигнал негодуванието на мияците. Но около идеята за българската църква двете клонки се бяха разбрали и обединили против гъркоманите и задружно водеха борбата. Това осигури бързото засилване на българския елемент в Крушево.

Хаджи Андон, у когото живяхме първите две години, беше вдовец, имаше едно момиче, което прислужваше на баща си и на нас свещениците. По-рано той живял в Арабистан, гдето бил оженен за арабкиня, след смъртта на която се завърнал в Крушево с момичето си, имал и момче, което оставил в Арабистан. След няколко години хаджи Андон замина за Арабия, повикан от сина си, но при Света гора параходът потънал и той се удавил. Момичето му Еленка се беше

оженило преди това и впоследствие тоже почина. Той беше родолюбив и деятелен българин и имам много добри спомени за него.

НЕЩО ЗА СЛЕПЕЧКИЯ Манастир

Той е близо до едноименното му село Слепче. Гръцкият владика отишъл един празничен ден да служи и да увещава българите да не се отказват от патриаршията. Игуменът — енорийски свещеник на селото — поп Никола от Слепче, щом чул за намерението на владиката, дойде в Крушево да се посъветва с мене какво да прави. Посъветвах го селяните да изпъдят владиката, сам той да се прибере в селото. И наистина селяните изпъдили владиката, но той, ядосан от това, заменил игумена поп Никола с един мирянин Иван от същото село, тоже българин и то добър българин. В селата владиката не можал да намери грък, нито българин, говорящ гръцки. На манастирския храм празник „Св Йоан Кръстител“ ставаше събор. Владиката изпратил двама крушовски гръцки свещеници да служат по гръцки. Щом това разбрах, отидох, заедно с много крушовчани в манастира и се споразумяхме с новия и стария игумени да изпъдим гръцките попове и да служим ние, разбира се, на славянски език, на който винаги се е служило в манастира. Гръцките попове бяха нахални, бидейки оторизирани от владиката, настояваха и дори започнаха да служат. Целта им беше и да отвлечат 2000–3000 гроша, които в деня на събора се събираха за манастира. Но населението започна да протестира и бяха принудени да избягат. Тогава аз и поп Никола извършихме службата и от него ден Слепечкият манастир окончателно скъса с гръцкия владика.

НЕЩО ЗА СХИЗМАТА

Както се знае, през 1871 година се прогласи от патриаршията схизмата. Веднага тя беше разгласена по всички енории от гръцките свещеници, а гдето нямаше такива — пратеници. Но българите не се разтревожиха, дори и бяха доволни, че със схизмата отделянето на българската църква от гръцката става окончателно. В Крушево било разгласено в гръцката църква и съвсем незабелязано от българите. Но случих се в родното си село Сопотница, когато дойде един владишки гавазин, който донесе схизмата и я предаде на баща ми — енорийски свещеник, да я прочете на селяните в църквата. Гавазинът беше един проклет арнаутин и понеже баща ми отказа да направи заповяданото, защото българските свещеници не се смятаха за подчинени на гръцките владици, гавазинът се разлюти страшно и искаше насила да наложи своето. Повикан беше селският поляк Суле, един още по-проклет арнаутин от околните села, който беше на страна на българите и не само не даде съдействие на гавазина, ами го застави да напусне веднага селото. Тая случка характеризира как схизмата беше обявена по селата и как селяните я посрещнаха.

Като приключваме спомените за църковната борба, подчертаваме, че много подробности изоставихме, защото много от тях са изложени от Шумков и не представляваха нещо важно.

Що се отнася до автобиографията на Шумков, тя съдържа много измислици, преувеличавания и противоречия, за които укорих Шумков, когато с него вече в България се срещнахме.

Впрочем, всеки, който внимателно би прочел автобиографията, ще забележи веднага въпросните недостатъци. За поп Христе в автобиографията си Шумков говори на 2–3 места, но твърде малко и явно противоречиви работи: нарича го ту гъркоманин (макар поп Христо да е дошъл в Крушево, без да знае нито една гръцка буква, отрекъл се от патриаршията и живял дотогава само в българска среда и по български манастири), ту голям патриот, ту стар таен от по-рано негов другар (когато по Христо за пръв път се запознава с Шумков в Крушево) — виж стр. 438, 447, 325 и други. Не съвсем вярно е

предадено от Шумков и превземането на църквата. Не може да бъде вярно и твърдението на Шумков, когато станало превземането на църквата през 1869 година, бил споменат Екзарх Антим, защото изборът стана след 3 години. Последующи стъкмявания са и много от стиховете, които уж по някои случаи са били декламирани, както и казаното за хорове и пр. пр. Като говоря това, съвсем не искам да засегна несъмнената дейтелност на Шумков за църковно училищното дело в Крушево и заслугите му в тази област. С политическа дейтелност обаче Шумков не се е занимавал, както преди руско — турската война, така и след нея. Собствено той през последната окончателно се изсели в България.

IV. РЕВОЛЮЦИОННО ДЕЛО

Ведно с църковноучилищното дело растеше революционното, тъй като след отхвърлянето на духовното робство почна да се чувства още по-тежко политическото. Пък и наистина то стана по-тежко след освободителната война, поради създалото се през същата ожесточение между господари и раи. В Крушово турци бяха само полицаите, но около Крушово имаше села, населени с турци и арнаути — много зли и те причиняваха на българите големи пакости. И преди Освободителната война много недоволни излизаха по планините и водеха борба с турските пакостници, но една организирана борба за освобождението на Македония нямаше. Такава и след войната не се създаде, в следващото десетилетие. Но началото беше поставено. Македонските българи не се отчайваха от Берлинския договор и смело и с надежда за добър край започнаха да се готвят за бунт. Те вярваха, че Русия ще довърши делото и при сгоден случай пак ще се бие с Турция за християните, които за това трябваше да бъдат готови. Начело застанаха някои войводи, повечето от които преди войната бяха нелегални. Аз познавах следните: 1/ Митко от с. Патове; 2/ Михаил от Белица; 3/ Илия Делия от Мало Илино, железничка река; 4/ Ангел от с. Цер; 5/ Братя Димитър и Георги Чакреви — от Прилепско. Всеки воевода имаше по десетина четници. Някои бяха участвували във войните и имаха медали. Първите четирима познавах от преди и да отида в Крушово, когато бях в манастирите Топлица и Кичевска Пречиста, където тия войводи идваха още преди да станат нелегални, а също и след това. После срещнах се с някои от тях и в Крушово, където понякога идваха на пазар. С Чакреви се запознах в Крушово една нощ към края на 1878 година. Доведе ги у дома брат ми Атанас, който живееше в Сопотница и беше ятак за всички нелегални. С Чакреви имаше още две момчета, всички облечени в дълги кожуси, а под тях въоръжени до зъби. Двамата братя бяха млади и много енергични. Отидох за вино при Баце бояджия, той веднага се досетил какви гости ще да са ми дошли и дойде с мене у дома. Пратих и за

Никола Ковачът, който тоже веднага дойде. До зори се водеха разговори за уреждане на ятаци в Крушово и околността, за записване четници и събиране пари за оръжие. Решихме да се направи една среща в с. Дивяци и с другите войводи, на които Атанас и Чакреви поеха грижата да съобщят. След около 15–20 дни срещата стана. Явиха се: Мицко, Илия, Крапчеви и [...], неколцина от Дивяци, Атанас и 2–3 момчета от село Сопотница. Отидохме от Крушово аз и Никола Ковачът, заведе ни един дивянец. Решихме да се търсят пушки и друго оръжие, да се запишат момчета-четници и да се отпочне чистенето на злите турци, които тормозеха българите. Аз бях натоварен да отида в Битоля и чрез гавазина на руския консул — Ташко (крушовец) — да узная дали може да се достави оръжие чрез съдействие на консулството. Решено беше още да се установи връзка с охридчани. Аз ходих в Битоля и успях да се явя пред консула — доколкото си спомням — Не[я]га — оплаках му се от злите турци и от това, че населението е обезоръжено и не може да се брани. Консултът посъветва да се кротува и обеща да дойде в Крушово на гости.

Ташко беше крушовец, едър и смел човек с големи гавазки мустаци, тъкмо за гавазин, какъвто беше от доста време, вероятно по препоръка от Везенко. Той беше винаги в услуга на делото. Когато по-после бях в Битолския затвор, един ден за моя голяма изненада, вкараха и Ташко и то облечен в гавазкото му облекло, което в ония времена, както се знае, беше много салтантлия. След няколко дни биде освободен, но и уволнен от консула, защото бил уличен за съучастник в пленяването за откуп от една чета синът на един богат цинцарин от Нефеска.

Ангел войвода виждах няколко пъти в манастирите и 2–3 пъти в Крушово. Веднаж, пазарен ден, нощем, отби се у дома с две момчета за храна, а последен път го видях в църква през едни пости — дошъл беше с 3–4 другари за причастие.

Разпределение на райони нямаше, всеки войвода работеше в познатите му места. Турската власт можеше да подуши заговора и затова трябваше предпазливост и често изменяване на мястото на действие. Около Крушово останаха да действат преимуществено Чакриеви, с които крушовци останаха в непосредствена връзка.

Един ден дойде, както обеща, руският консул в Крушово и от предпазливост беше настанен на конак у цинцарина Пренда. Гавазинът

му Ташко го водеше да прави визита у първенците българи, доведе го и у нас. Консулт пак повтори, че трябвало да се кротува, защото Русия имала нужда от почивка. Образувана беше компания от десетина души, която заедно с консула, отиваше по визити. Консулт обиколи църквите и училищата. Без малко, в негово присъствие щеше да стане едно произшествие. Тъкмо на един кръстопът, пред компанията се изпречи от с. Пресича — Смаил Чакре, въоръжен до зъби. Той беше на пазара, какъвто тоя ден имаше в Крушово и се връщаше към хана и, както обикновено, държеше ръцете си върху силяха, от който се подаваха сребърни пищови и ятаган. До него, на кръстопътя стоеше нащрек Н. Ковачът с ловджийската си пушка, хрътката си и убит заек на пояса. Смаил тъкмо вадеше пищова, когато компанията се изпречи пред него, благодарение на което се избегна нещастieto. Кой щеше да падне — Чакре или Ковачът не се знае, защото последният беше решителен и ловък. Смаил произнесе едно „анасънъ“^[1] и продължи пътя си, а Ковачът тръгна с нас.

В Крушово посветени в делото бяха, освен споменатите вече крушовци, още: Мицко Карев и синът му Ицо, Веле Секулов, учителят Георги Бояджиев, Боце Бояджията, 10–20 младежи, имената на които не си спомням и др. Всеки от тях беше във връзки с 3–4 други, така че по онова време Крушово стана бунтарски център. Разбира се всичко още беше в началото си. Всеки бързаше да се въоръжи, кой как можеше. Н. Ковачът беше ловджия и често под предлог, че ходи на лов, носеше известия по селата, където вече имаше по неколцина ятаци. Понякога комити нощуваха и у него, а също и в училището, под покровителството на даскала. Всички изброени и неизброени крушовци бяха предани и енергични.

Един ден през 1879 или 1880 година отидох в Охрид, гдето беше уговорено с Д. Чакарев да се срещнем. Дойде и Илиа от Илино, и Ицко Латовчето, и мисля също Атанас. Аз познавах още когато бях в манастира Топлица някои охридчани като Коста Лимончев, Зафир Белев, К. Мамула, К. Писин, учителя Филев и други, с които се срещнах, когато придружавах в Охрид манастирския игумен поп Дамян. Някои охридчани познавах и войводите. Направени бяха няколко отделни срещи, в които се говори главно за оръжие и ятаци. Охридчани предадоха няколко пушки и обясниха, че учителят Филев изготвил заявление до руския консул, за да помогне да се намери

оръжие за населението, за да се „брани“ от злите турци. След някое време се разчу, че охридчани изпратили в някое село пушки, но били хванати по пътя от турската власт. Това обстоятелство отвори очите на турците и много ги разтревожи. Пък и убийството на турци зачести. Ето някои от тях, за които мога по нещо да си спомня:

1/ *Убийството на гореспоменатия арнаутин Смаил от с. Пресил*, страшилище за българщината, която мразеше и ограбваше. Всеки по-облечен и по-стегнат българин, срещнат от него, мъчно се отървяваше без бой. Той държеше винаги ръцете си на силаха, вървеше полека, тежко и гледаше като звяр. Той бе ограбил и поробил цели села. Един ден дойде един брезовец и събщи, че арнаутинът бил в Брезово с 2–3 другари. Чрез Н. Ковачът съобщихме на Чакреви, които били в близко село и те с четата си причакали и убили арнаутина, един негов внук и гавазина му, които били с него. Брезовският поляк, който ги придружавал, сполучил да избяга и съобщил за станалото. Дим. Чакрев ми разправи после това и съжаляваше много, че не хванали кобилата на Смаила с дисагите, които били пълни със събрани от населението пари. Другарите на Димитър искали и по нея да стрелят, но той не позволил, надявайки се да я хване жива. Арнаутинът бил в Брезово на гости у един заможен българин — Иван, който изпратил брезовци да съобщят в Крушово. Комитите имаха възможност да убият арнаутина по-рано, около други села, но селяните не допускаха, защото се страхуваха от последиците. Но Брезовци вече много бяха теглили от него и посветените от тях в делото решиха да го предадат да бъде убит дори и край селото им. Властта, разбира се, вдигна тревога, но изплашеният поляк, който по щастие се спасил от засадата, дал показания, които оневинили селяните и те не пострадаха. Но турското население настръхна и се ожесточи повече.

2/ *Преди или след това убийство биде убит и един друг, тоже такъв зъл арнаутин от с. Бяла църква*. Той се пазеше много в кулата си и когато излизаше имаше голяма охрана. Беше страшилище за околното българско население, което ограбваше с лихварство. Хамбарите му бяха пълни с храни, а чифлика му го обработваха ангария селяните. Добитък в изобилие, също и пари, каквито раздаваше със записи. Дал около 300 лири в заем и на Никола Крайчев, сандък емини, от Прилеп, който обещал на Чакрев половината за делото, ако убият арнаутина и му донесат записа. Един ден Чакревата

чета, облечена в турски дрехи, подкарала един от другарите си, облечен в комитски дрехи и въоръжен, към кулата на арнаутина, който щом ги съгледал, заповядал да ги пуснат в двора, след което 3–4 от тях били поканени в одаята, където го и убили, взели му преди това 200–300 лири и всичките записи, между които и оня на Крайчев. Всички други записи изгорили и така отървали населението тях, запазили само Крайчевия, който после предали на Крайчев и очаквали той да им плати 150 лири. Селяните, след убийството, били повикани да разграбят храните и след това комитите избягали.

3/ *Последва убийството и на тримата качаци*^[2] *от с. Житоше.* И те бяха много жестоки. Едно последно тяхно злодеяние ожесточи българите: бяха грабнали една невеста от с. Острилци и след като ѝ обрали алтъните, влекли я и я позорили цяла седмица, след което нещастницата била изпратена при младоженика ѝ. Един ден, когато комитите бяха в Крушово, едва-що се беше стъмнило, доведе Н. Ковачът у дома двама селяни от село Житоше, които съобщиха, че качаците задигнали две агнета и отишли в близката планина да ги пекат. Чакриеви, ведно със 7–8 момчета и двамата житошчани, които бяха тоже въоръжени, веднага тръгнаха към планината. Изпратихме ги до края на града аз, Н. Ковачът, Б. Бояджията и В. Секулов и преди съмване комитите се завърнаха у дома с едно печено агне и разправиха как извършили убийството: предпазливо се приближили до качаците, които били разположени на една поляна, сред гората, около голям огън почивали и печали агнетата. Комитите из засада избили всичките 4–5 души. Единият от качаците, най-проклетият, ранен извикал: „ашколсун, ашколсун“. Той бил дребен и слаб и Д. Чакрев, който беше як човек, го издигнал за косата и така му отрязал главата с ятагана си. У дома бе наредена пищна трапеза с агнето: повиках ковача, даскала и Боце и здраво хапнахме и пийнахме за Бог да не прости душманите. На следния ден комитите си отидоха.

В Крушово на пазара идваха много турци, арнаути и българи и често ставаха караници и сбивания. За това чаушинът беше заповядал всеки да си остава оръжието, гдето е на конак, но турците не изпълняваха заповедта. Чаушинът имаше заповед да арестува известни разбойници, щом се вестят. Веднаж брат ми Атанас познал един такъв, завел чаушина до него, за да го арестува, но разбойникът извадил пищова да стреля и почнал да бяга. Погнали го и няколко българи,

настигнал го и Атанас с юмруци му разкървавил носа. Намесили се и турци и паднал голям бой. Без малко щяло да стане касапница. Но най-лошото щеше да стане, ако даскала не беше задържал десетина младежи — крушовчета, които взели оръжието си, за да се намесят. Властта щеше да залови нишките на заговора. Но това не остана тайна за коджабашията^[3] Стойче зograфинът и за поп Гоголко. Атанас познавал разбойника от селата и имал с него няколко пъти среща. Веднаж разбойникът се качил нощно време на воденицата на Атанас, открил няколко плочи и през една дупка стрелял вътре на Атанас, но не можал по слабата светлина на огнището да го улучи. На следния ден Атанас го срещнал и с тояга го пребил от бой, поради което пък разбойникът го дебнеше да го убие.

Другите чети извършиха тоже много убийства, поради което турците и арнаутите се изплашиха, но и властите подушиха, че има нещо с бунтовническа подкладка.

С Мицко Латовчето се видях и в Битолския затвор, където с няколко другари беше докаран. И там го оставих, защото мен по-после закараха в Митилин на заточение. Мицко ми разправи, че четата му влязла в сражение с потеря, била заприщена някъде, а него и 2–3 момчета заобиколени и в безизходно положение и без муниции били принудени да се предадат. Командующият потерята дал честна дума, че ще бъдат опростени от султана, само да не стрелят повече. Разбира се, че не бяха опростени или по-право, бяха опростени за бунтарството им, а съдени за извършените убийства.

1881 година преди Великден стана явно, че властта е в следите на организацията, затова на всички легални участници се препоръчва да кротуват известно време, да скрият оръжието си и да се мъчат да приспиват властите. Но беше вече твърде късно. Делото едва навършило 2–3 години, още незакрепнало, трябваше да рухне.

Пропуснах да спомена, че среща между войводите и посветени ставаха и по манастирите по време на храмовите им празници и сборове. Такава стана и в Слепечкия манастир, но доверени лица съобщиха, че властта следи движението на някои лица. Поради което по-активните бързо си разотидоха. Също и аз с 2–3 крушовци и неколцина селяни от близките села. Имаше в манастира и охридчани и доста посветени от всички краища, станаха отделни срещи, но обща среща не можеше при такава обстановка. Имаше да се приготвя една

сбирка, за да се прецени положението. Охридчани имаха своя среща в манастира, където станаха и някои разговори.

[1] Приблизително „Вашата мама“ (тур.). ↑

[2] Разбойник, престъпник. ↑

[3] Кмет, първенец (тур.). ↑

V. ПРЕДАТЕЛСТВО И СЪД

Стойче зографинът беше в Крушево коджабашия и много добре с турската власт. Прост човек, слаб зографин, но завистлив и чужд на народното дело. Поиска да стане поп и мене да замести, но не сполучи. Поп Янакия Гоголко беше поп в Тръстенички манастир, но не преставаше да аспира за моето място. Разбира се, той беше още по-чужд на делото — имаше у него и сърбоманство и гъркоманство. Изглежда, че и двамата са наблюдавали какво става в Крушово, кой що върши и се добрали до някои сведения, че когато турската власт се раздвижи и започна обиските, те се поставиха на нейно разположение, особено против мене и брат ми Атанас, когото често виждаха да идва в Крушово, някога и нощи. Трябва да са забелязали идването на четите, които поради това, че в Крушево нямаше турци, не се много пазеха. Не се пазеха много и съучастниците им крушовци.

На 8 април 1881 година една потеря от 250 души начело с Риза бей, придружен от няколко гъркомани, потеглили от Битоля да тури ръка на бунтовниците. В Сопотница арестуваха двамата ми братя — поп Иван и Атанас. Също и поп Шунда, родом от с. Ибанаковци, но израснал в Сопотница. Той, като се научил, че българският владика Натанаил ще идва в Крушово, пресрещнал го някъде и го измолил и той го ръкоположил. Млад беше, мой ученик, полуграмотен, зъл и лекомислен. Поиска от брат ми поп Иван, който имаше Сопотническа енория, да му отдели от нея селото Радово, но селяните не го искаха и като отишъл веднаж да върши някои треби, го изпъдили, защото не знаеше добре да чете. Той не знаеше нищо и от църковния ред. Затова се беше прибрал в село Прибилци, гдето вършеше тревите на християните — аргати на турците. Там църква нямаше, нито местни християни, а само от околните села — аргати. Близък беше с турците и те го използваха да им носи сведения. Братята ми знаяха това и Атанас искаше да го убие, но не го оставих аз да стори това, за да не останат аргатите християни без поп. Когато потерята стигнала до Сопотница, прибилци посочили да бъде арестуван и поп Шунда, разчитайки, че

той ще даде сведения за ятаците и наистина той дал много такива, дори и преувеличил, вследствие на което братята ми бяха арестувани. По-после поп Шунда се отказа от Екзархията и станал някъде гръцки поп, след като гръцкият владика го запопил отново, защото българското запопване не се хващало.

Поп Шунда, ведно с поп Иван бяха веднага изпратени в Битоля за истиндак^[1], а Атанас бил подкаран с потерята по селата да показва ятаците. По пътя бил няколко пъти жестоко бит, но той беше невъобразимо корав човек и не обелил нито дума. Потерята пристигна в Крушово на Велики четвъртък и веднага обградиха църквата, когато вече тя беше пълна с богомолци и аз четох 6-то Евангелие. Зачу се голям шум в двора, тракане на оръжие, цвилене на коне и викове: „Чиксънъ папа Христо, хем даскал Георги^[2]“. Настана страшна паника в църквата, жени и деца се изпоплашиха, плач и олелия — всички се бояха от клане. Някои се опитаха да се промъкнат и избягат, но напразно — църквата беше цяла обградена и ония, които се опитаха, излядоха по няколко приклади и се върнаха пак в църквата. Раздадох се отново викове за мене и за даскала — да излезем навън. Епитропите разбраха, че с моето арестуване всичко ще се свърши и почнаха да успокояват богомолците. Мнозина от мъжете и някои от жените се спуснаха да ми целуват одеждите при светите двери, където стоях с Евангелието в ръце и ме молеха да не излизам, а някои от мъжете изявиха и готовност да се борят и да умрат заедно с мен в църквата. Но всичко това беше неоправдана самонадеяност, защото врагът беше силен, а крушовци — в плен и с празни ръце! Излишни бяха жертвите. Аз си спомних добре за известното клане в южна България и затова набързо съблякох одеждите и като минах сред църквата между богомолците, излязох вън и заявих на командира, който чакаше пред вратата, че аз съм поп Христо и му се предадох. Спомням си с умиление, как всички богомолци ме изпратиха с ридание и целувайки ми ръцете, полите ми. Няколко дни^[3] преди това събитие, аз бях нащрек, но не предполагах, че така скоро ще дойде нещастieto.

Командирът заповяда да ме заведат у дома и извършат обиск. В дома беше заключено, защото попадията и децата бяха в църква, аскерът счупи портата и веднага започнаха претърсванията, като всичко подозрително прибираха — писма, вестници и книги и всичко, завързаха ги в един чувал и отнесоха в конака. Запитаха ме — къде е

комитската каса, от която се купувало оръжието и где има оръжие. Разбира се, нито каса, нито оръжие имах. Аскерът рови по цялата къща и в двора цели часове, но като не намериха нищо повече от книжата, отидоха си, като ме оставиха у дома арестуван. Къщата беше обиколена от десетина войници.

Добрите българи се бяха разтичали веднага, за да измолят освобождението ми, но напразно: коджабашията се съгласил само за даскал Георги, за мене казал, че не поема отговорност. Попадията сполучила да съобщи чрез даскала на брат ми Атанас, който беше арестуван в конака, че аз нищо не ще издам, та и той да мълчи. Впрочем аз познавах брата си и бях уверен, че той би умрял от изтезание, но не би нищо изказал. Помъчих се да се успокоя и да си дам сметка за всичко що става и какво да правя. Децата обаче не ми даваха спокойствие — изплашени, чувайки тропота на караулите, плачеха и викаха около мене и попадията, която показва голям кураж и се мъчеше да увеличи и моя. През нощта тя се промъкнала през караулите няколко пъти, уж да търси нещо за тях за ядене, каквото им даваше и ме държеше в течение на това, що ставаше в града. Тя научила, че за следващия ден петък крушовци измолили да служат в църквата под тяхна гаранция. Пропуснах по-горе да отбележа, че някои писма и бележки от Д. Чакриев, от охридчани и от брата ми, както и някои патриотични книжки за прочит, които бяха скрити под кюмюра в килера, за щастие не бяха намерени от потерята. Също и две пушки, които бяха под една дъска на дюшемето, попадията ги пренесла у съседите. Заранта в петък заведоха ме под охрана в църква и аз започнах да служа. Църквата беше препълнена, въпреки голямата изживяна предния ден тревога. Всичко това придаваше някаква по-голяма тържественост на службата — народът беше дошъл да се моли за добрия край на премеждието, а мнозина и да ме видят за последен път и да се простят с мене. Но едва започнах да чета, часовите наново се развиваха „чиксънъ поп Христо, хем шинди^[4]“. Били вече проверени някои от книжата и командирът, като ги намерил за компрометирующи, побързал да ме прибере. Излязох веднага в одеждите си, надявайки се да измоля да ме оставят да свърша службата, но не само не ме оставиха, ами и не ми дадоха време да се съблека, та сторих това в конака, гдето ме заключиха. Богомолците ме изпратили още по-трогателно от предния ден и аз слушах по пътя и в

конака ехото на тяхната скръб. Помъчиха се крушовци да измолят командира да ме остави за Великден, като се задължаваха да ме представят сами в Битоля след празника. Но понеже коджабашията и поп Гоголко и техните сподвижници от друга страна, подклали огъня, всички молби останаха напразно. И подкупите, които винаги са помагали в ония времена, в тоя случай не помогнаха и още същия ден подкараха няколко към Битоля, с вързани отзад ръце, а брат ми Атанас подкараха с потерята към с. Латово, надявайки се из пътя нещо да издаде. Вечерта пристигнахме в с. Прибилци — най-страшното село, с най-лошите турци, които добре ме познаваха и ме мразеха като куче. Молих се на старшията да нощуваме в някое българско село, но не се съгласи, защото се боеше от българите. В Прибилци аз не можех да остана жив, прекръстих се, влизайки в него, и бях уверен, че с мене всичко е свършено. Предполагах, че и това ще да търсят, за да се отърват от мен по-скоро. После разбрах, че им било поръчано на всяка цена жив да бъда отведен, защото знаел съм много работи, които трябвало властта да изтръгне от мене. За мое щастие, заведоха ме за нощуване у един турчин, най-добрия в селото и приятел на баща ми — ял хляб у него много пъти и бил подпомаган зиме с хранило. Щом той ме видя, прибра ме дома си и ми каза, че докато съм у него никой не ще ме закачи. Турчинът беше и влиятелен човек и с голям род в селото. Събраха се в двора много турци и явно искаха да ме отнемат насила и претрепат „комитата“. Един ашлак^[5] — Идириз, разбойник от същото село, преди година отишъл една вечер в Сопотница у баща ми и искал да отведе сестра ми Петра за невеста на един потурнак — аргатин в Прибилци. Вдигнала се кавга и Идириз отправил пушката да убие баща ми, но брат ми Атанас, грабнал пушката от турчина, взел му и пищовите от пояса, извадил им кремъците, наквасил ги и ги хвърлил навън, а Идириз, който вече от ракията бил със замаяна глава, изпратил от двора на вън. Като поизтрезнял, Идириз отишъл у една баба — вдовица, гостила го тя и се помъчила да го успокои, но той искал бравата ѝ, за да убие Атанаса. Бабата обаче го разубедила да не доближи къщата, прибрала и му предала оръжието и го изпратила да си отиде в Прибилци. Още същата нощ Атанас доведе сестра ми в Крушово, където я ожених набързо за крушовеца Томе Димов. За никого от селата около Сопотница тя не можеше да се ожени — нямаше да оставят мъжа ѝ жив, но в Крушово, гдето нямаше турци,

беше друго. Една подобна случка стана и с братовчедката на попадията — синът на ходжата от с. Кочица искаше да я грабне със съдействието на Идириз и други ашлаци и да я потурчи. Но и нея прибрах в Крушово и я ожених. Всичко това и предположението, че и аз и братята ми участвахме в извършеното убийство на турци и арнаути, както и дръзкото поведение на брат ми Атанас, който наистина беше страшилище за турците, бе раздразнило прибилци и други села и понятно бе за мене всичко що ставаше в двора на къщата, в която аз трябваше да нощувам. Идириз бе начело на тълпата, но хазиянът с големи мъки сполучи да ги укроти. Помогнаха и стражари, за да убедят прибилци, че аз съм необходим в Битоля. Нито ядох, нито спях вечерта, ако и хазиянът да беше много любезен и ми предложи сиромашки удобства. Заранта той ме изпрати далеч от селото, като ми каза, че той до тука, а Бог да ме пази по-нататък. Рядко съм виждал в ония времена турчин с такава човещина. Вечерта пристигнахме в Битоля и разбира се, право в затвора. Ханджията на крушовския хан — Зиси и икономът поп Ставре, които своевременно бяха предизвестени от крушовци, се опитаха с молби и бакшиши да ме измолят за Великден, но не сполучиха. Нещо по-лошо — тикнаха ме веднага в долапите. А какво ужасно нещо бяха затворническите долапи, знаят само ония, които са имали нещастieto да влезат в тях: квадратура 1 метър, постлани с плочи и с мебели само едно вонливо гърне за по нужда, никога не мито.

На ден Великден преди обяд, току-що си бях изпял „Христос възкресе“, извадиха ме от кауша за разпит и жестоко ме биха. Излишни са подробности — знаят се от други подобни случаи и са описани от мнозина. Питаха ме за комитите, за ятаците, за охридчани специално, за пари, за събрания, писма, убийства и пр. и пр. Разбира се, че за всичко отричах. На следния ден нов разпит, прочетоха ми две писма, едното от бившия крушовски учител Андрея Башев, другото от Шумков, в които загадъчно, в отговор на мои, се казваше да бъдем търпеливи и да чакаме. Властите разбраха за какво се касаеше. Разбира се, че аз държах за буквалните изражения и отричах да съм искал да се оплаквам от турската власт и да търся „лекари и лекарства“ против нея. Бяха намерили и броеве от вестника „Марица“ (ако не се лъжа), в които се говореше за останалите под турската власт български земи и за тяхното освобождение. Имаше и други вестници, писма и прочитни

книги, които властта сметна за сериозни доказателства против мене. Имаше и едно писмо, от което половината (с подписа) липсваше и в него се говореше нещо за околни турци, някои от които бяха избити, но точно не можеше без скъсаната половина да се разбере. Пък бе писано и много неграмотно. То беше, мисля от някои от войводите, но не можа да се разбере от кого. На всеки случай, то ме уличаваше в съучастие в убийствата и ме застрашаваше много. Намерени бяха и тескерета, подпечатани със селския печат на с. Радово и готови за попълване, когато ще да имаше да вадим пашапорти на бегълци. Двама четници не помня от чия унищожена далеч от крушовско чета бяха се добрали до селата и от там ги беше довел една вечер брат ми Атанас в Крушово, гдето ги криеше и хранихме доста време, докато извадихме с подобно тескере пашапорти и ги изпратихме „на [...]“ в България. Имаше още едно момче от селата, което беше убило едно турче и с него така стана. Доказателството беше тежко и аз чувствах хлъзгавата почва под нозете си. Поп Шунда, който беше наговорил доста работи, нямаше що повече да казва — не знаеше нищо повече. Но в Битоля мислех, че и той крие и затова тоже го изтезавах да каже нещо повече против братята ми и мене. И той добавил, че аз съм го съветвал да донася що става в Прибилци, кой от видните турци къде ходи, да съдейства, ако някои комити за убийства отидат в Прибилци, да им дава храна, да събира пари, че пари съм щял аз да получа от България и ако той нещо даде, ще му се изплати и пр. Разбира се, никога на поп Шунда никой не е могъл да доверява подобни работи. Вярно беше, че наскоро го бях видял в Крушово на пазар и го бях хокал за лошото му поведение. За властта обаче, всичко що той разказа, беше достоверно. На всеки случай, той сиромашът, яде много бой и като слаба и предателска душа — подаде се. Крушовци после, когато идваха да ме видят в затвора, ми говориха, че подобни работи били съобщени от поп Гоголко и коджабашията, но тайно, без да излизат на мегдана и затова доколкото помня, те не бяха свидетели в Битоля. Но аз бях няколко пъти разпитван за моите отношения със същите и недвусмислено следователят ми казваше, че от тях имал много сведения за честото идване нощно време на подозрителни хора у мене.

Наскоро предателството взе широки размери и всичко почна да се разнищава. В кратко време докараха повече от 700–800 души, между които много учители и свещеници, напълниха и каушите. Докарани

бяха и охридчани — д-р Робев, учителя Наум Филев, Коста Лимончев, братя Спространови, Зафир Белев и много други. Също и от Скопие дядо Златан, брат на владиката дядо Натанаил, стар човек — около 70-годишен. Разпитаха ме и за тях и понеже нищо не казах, пак ме биха и ме затвориха пак в долапите без хляб. През нощта ме закараха при абсане меймурина^[6] Амер ефенди, който искаше с добро да ме накара да говоря, подаде ми цигара, поръча ми кафе и почна да ме убеждава, че ако кажа „всичко“, султанът ще ме опрости. Той ми разправи, че в Прилеп комитите били предадени от Крапчев и избити, че охридчани всичко изказали и пр., но аз пак нищо не продумах, поради което пак ме върнаха в долапите. На следния ден пред следователя същото, но аз вместо кафе поисках хляб и заявих, че от бой и глад не мога стоя, а камо ли да бъда разпитван, че свят ми се вие и съм като пиян. И следователят ми повтори същите новини, които ми съобщи и Амер ефенди. Съобщи, че пръв Зафир Белев заговорил за събранията и за заявлението до руския консул, че сам той го писал и пр. Същото сторил и дядо Златан и др. И всички вече искали милостта на султана. Забитина^[7], като отваряше долапа, за да ме води при следователя, усмихнат до уши ми съобщи тая вест. Впрочем това пролича и от това, че веднага призналите извадиха от долапите и ги поставиха при подобри условия. Зафир Белев, който за награда очакваше пръв да бъде освободен, стоеше в една отделна стая. Закараха ме наново при следователя, гдето заварих Зафир, Златан, Наум Филев и още неколцина, насядали като гости и пиеха кафе. Смутих се много, краката ми затрепераха, предстоеше очна ставка с тях, с повечето хора от които добре се познавах. Но скоро се окопитих. Аз вече знаех моята тежка съдба и разбирах, че дори и да говоря, полза от това не ще имам. Защо да вредя на другите?

Е, Зафире, кажи на поп Христа, че го познаваш и че всичко си признал, за да признае и той и заедно още утре да се върнете у дома си — така подкани следователят Зафира да говори. И наистина, той се обърна към мене и като ми каза, че всичко разправил, започна да ме увещава и аз да не инкяря^[8] повече, та по-скоро и мене, и тях да опростят. Пред мен той повтори, че комитите отишли в Охрид да търсят пушки, и че те му говорили за мене; разправи и за мене и срещата ни в Охрид, за някакво събрание и пр., пр. и свърши така: „Дядо попе, глупости сме правили, признай си, та да се свърши“.

Присъединиха се и другарите му. Аз пак всичко отказах. Особено се ядоса следователят, за гдето не споменах поне един крушевски чорбаджия, от когото можеше тоже да падне плячка. Изгледах презрително наивните охридчани и нищо не им казах. Те вярваха, че на другия ден ще бъдат освободени.

Очна ставка стана между мен и поп Шунда пак при следователя. Той повтори обвиненията си, след което вече беше освободен съвсем, а мен изпратиха в кауша, защото следствието беше приключено. След ден-два докараха и поп Милош от с. Слосица, пребит от бой. Пребити бяха и братята ми, с които невъзможно беше да се видим.

Изтезанията и убийства над българи за потушаването на бунта, както [...] накараха консулите да се намесят и веднага 4–500 души, невинни бяха освободени. Също и поп Милош, но той наскоро от изтезанията почина. Отърваха се по чудо и братята ми.

Както вече споменах, един ден докараха и войводата Мицко Латовеца, заедно с 3–4 негови другари, хванати във Величка планина. Докараха и много прилепци, между които и поп Костадин, и от тях научих станалото с прилепските комити, вече добре известно. За тях се пее известната песен „четворица юнаци право во Прилеп пойдоха“, която и в затвора добре бяхме заучили.

Набързо всичко бе приготвено за разглеждане на делото. Крушовци сториха много, за да ми помогнат, дадоха пари за рушвет и за защита, дадоха и подписи: Марко Нелев, Велевци, Стойче Кюркчия, Никле и много други тичаха, за да облекчат съдбата ми, но нищо не помогна. На 14 септември 1881 година делото биде разгледано. Съдът заседаваше на сарайския балкон, а подсъдимите бяха в двора. Стекъл се беше целият град. Присъстваха и представители на консулите. Едни от подсъдимите подкрепиха признанията си, други се отрекоха. Разбира се, че присъдите бяха готови от по-рано. Повечето подсъдими бяха осъдени на затвор от 3 до 15 години, а аз, един попски син — Христо, от село Годиве, Охридско и някои други бяхме осъдени на 101 години заточение. Съдът мотивира „снизхождението“ си с царската Милост, а за мене, че не ме наказват със смъртта още и защото съм бил духовно лице. Имайки пред вид разкритията и турската отмъстителност, очаквах въже и ако наистина съдът беше снизходителен, то бе поради големия шум около арестите и жестокостите, като се вдигна и опасността от този шум за Турция, която

току-що бе излязла от коварната за нея руско-турска война. Не си спомням кой какво наказание получи от охридчаните, но те се отърваха по-евтино, особено ония, които улесниха с признанието си разкриването на заговора. Зафир мисля, че получи 15 години, също и Златан, а те очакваха пълно опрощение. Попският син от Охридско, за който по-горе споменах, боледува заедно с мене в затвора в Битоля от тифус и не дочака заточението — помина се. Аз оздравях, защото бях по-здрава натура и не лакомих да ям и да пия, а той ядеше и пиеше всичко, каквото му носиха. Д-р Робев беше оправдан. Донесоха го на тарга болен. Той имаше за защитник добър свой приятел от Солун, който с влиянието си сполучи оправдателна присъда.

Аз апелирах делото и с пари, събрани от Крушово и Битоля от братята ми, ангажирах адвокат, един грък от Битоля. Но той взе парите на мнозина, отиде в Цариград и там остана. Обади се 2–3 пъти, за да иска пари за подкупване, но аз нито имах такива, нито смятах за нужно да изпращам повече от стоте лири, които му се предплатиха за моята защита. Присъдата бе потвърдена и влезе в законна сила.

Други крушовци бяха ли арестувани или не — не си спомням. Но в Битоля мисля, че никого не докараха. Изглежда, че предателството не засегна съучастниците — за щастие. Що стана и с даскал Георги по-после — не знам.

Пропуснах да спомена, че [...] предал и Спасе [...] от с. [...], който бил ятак на комитите в същото село и знаел кои [...] са съучастници. [...]

[1] Разпит. ↑

[2] Да излезе поп Христо и даскал Георги. ↑

[3] Думата „дни“ липсва, но очевидно това е техническа грешка.

↑

[4] Да излезе поп Христо, и то веднага(тур.). ↑

[5] Нехранимайко, безделник(тур.). ↑

[6] Чиновник в затвор (тур.). ↑

[7] Полицай, офицер (тур.). ↑

[8] Отричам (тур.). ↑

VI. ЖИВОТЪТ МИ В БИТОЛСКИЯ ЗАТВОР И НА ОСТРОВ МИТИЛИН

Всички осъдени бяхме разпределени по каушите. Всекиму бе определено по 3–4 педи на шир място. В двора се виждахме всичките. Наивността на някои от осъдените продължаваше. Започнаха да ни отпускат хляб — таин^[1], по около 200 драма дневно. Когато раздаваха първия таин, черен, лош хляб, аз си го взех и на въпроса на Зафира и др., които получаваха отвън чист хляб, защо го земам, когато още след няколко дни ще ни освободят, аз им казах, че бързам да се зауча на таина и да забравя добрата храна, а те ми се изсмяха и продължаваха да се хранят отвън. Скоро обаче разбраха действителността и последваха примера ми. В един и същ кауш бях с Наум Филев и Коста Лимончев. Имаше и няколко души от с. Пространо, еснафи в Битоля, осъдени като ятаци по на 3 години. Между тях бяха и двама братя — Иван и Цветан. Други не помня. В същия кауш беше и руският майор Калмиков, тоже осъден — не по заговора — на 4 години. Мисля, че бил хванат след руско-турската война, като беглец от руската армия, или като пленник, но и беше се нещо провинил и пред турската власт някъде в арнаутлука. След като аз избягах в България, един ден се срещнахме с него във Варна в един македонски хан. Радостта ни беше голяма, тъй като в Битолския затвор живяхме като братя. Аз го бях оставил в същия затвор, когато ме откараха в Митилин. Той беше голям приятел с гавазина на руския консул Ташко, който често го навестяваше.

Лишен от средства, аз трябваше да помисля за такива за себе си и за децата си. Братята ми бяха свободни, но и разсипани, приятелите измолени и съвестно ми беше да прося помощи. Имаше само една възможност — да заема кафенето в кауша, което току-що беше останало вакантно. Но и затова трябваше или рушвет или влияние. Спомних си за Данаил (?) Ризов от Битоля, мисля член на съда и приятел на Абсане Меймуру. Той идваше при него, интересува се за мене и бе ме викал 2–3 пъти да говори с мен и да узнае от где и какво

ми е положението. Написах му едно писмо, с което молих за кафеджийството. Още на следния ден дойде, повика ме при меймурина и като ми предаде няколко меджии, уж изпратени ми от Крушево, вслуша се в молбата ми и веднага склони меймурина да ме назначи на тая висока длъжност. Купих от Атанас, костурчанин, дотогавашен кафеджия, инвентаря му за 10–20 гроша, малко кафе и шекер и започнах занаята, който изпълнявах до леглото си в едно къшенице от около $\frac{1}{2}$ кв. м. Наех си и чирак да разнося кафетата и въобще да ми помага срещу възнаграждение 1 таин хляб и 20 пари дневно. Той се казваше Стефо от Охрид, осъден на 15 години, загдето убил едно турче. Много решителен и честолобив момък. Бе убил турчето, само защото последното му ударило феса в земята. Занаятът тръгна добре, спечелвах по нещо да можех да се храня по-добре и по нещо оставаше за черни дни и за децата. Попадията ми идваше до едно време, но после престана. Заблуждавах ме приятели, като ми казваха, че поради липса на издръжка отишла в селата при роднини и повече не можела да идва в Битоля. Всъщност тя се била удавила в реката Църна, когато била на пране и децата били раздадени на хората. Най-малкото ми дете Сотир, впоследствие д-р по правото Сотир Кузманов, било харизано на калфата в Крушево — по-после такъв в Битоля — Кузма Тасе Попев; по-голямото — Петър — се поминал; още по-голямото Никола — сега адвокат във Варна и бивш кмет на същия град, било харизано на Блажето Фурнаджията, който го дал после на един цинцарин крушовец в Скопие — терзия; а дъщеря ми Мария била дадена на Нешковци измежарка^[2]. Страшна мъка бе за мене, че почти 2 години в битолския затвор и после, когато бях в Митилин, нямаше никакво известие. Едва когато избягах в България научих истината. Братята ми идваха често да ме наглеждат и страшно страдаха за мене, но не можеха да ми помогнат. Приятелите почнаха да ме забравят и все по-рядко идваха — те ме бяха отписали вече от живота и с основание.

Животът в кауша беше ужасен и то не само защото беше мръсен и защото беше затвор, ами и защото бе пълен с всякакви хора, които по цял ден и нощ играеха комар, викаха, псуваха и се биеха. Обикновено нещо беше след някоя продължителна игра на карти да се започне сражение със стомните и когато по тоя повод нахълтваше стражата, тя заварваше всичките стомни изпочупени и десетки глави разкъравени. Тежко и горко на ония, които при сражението не сварваха да се завият

с юрганите или рогозките си! Единствено с Калмикова, охридчаните и неколцина други общувах и споделях мъката. Играеше комар и чиракът ми Стефчо и често и той ми правеше голяма беля. Всички играеха на кафета и често някои си продаваха всичкото облекло — дори и белите си гащи, докато щастието им помогне да си ги спечелят отново. Излишно е да описвам живота повече — вярвам да е многократно описван от други, които са лежали в турските затвори.

Мина първата, мина и втората година, все още на заточение не ме изпращаха — забравили ме бяха. Един ден, виждайки се в безнадеждност, замислих се за бягство и стори ми се, че е възможно да го направя. През нужника, който беше в кауша, по гириза^[3]. Но къде излизаше той? Без другари не ставаше нищо. Спрях се първо на Христо Латовчето, осъден на 15 години за четничество. Той беше в същия кауш, заклех го и му съобщих; също на Вине от Цапари, осъден тоже тежко за нещо подобно. Също на Хале и Тале, после убийци на Стамболов, както и още на 3–4 души тежко осъдени. Калмиков не искаше да бяга, защото бе почти излежал наказанието си. Охридчани също — те очакваха милост. Проучи се гириза и се оказа, че излиза въвн от града на река Драгор, която тече през Битоля. Работата беше лесна, стига да остане в тайна. Една вечер спуснахме едно прилепчанче голо да разгледа изхода на гириза — решетката и то каза, че с една пила може да се изрежат бързо две железа и ще се отвори доста голяма дупка за минаване. Пила донесе брат ми Атанас в гърне кисело мляко. Но Ване искаше да направи добрина на един Тоска — Бекташ, негов приятел и като му съобщил, поканил го и него да бяга с нас. Бекташ беше осъден на затвор до живот, загдето беше изклал цяло българско семейство, ведно с 4–5 деца. Вместо да бяга, той съобщил на Меймурина и веднага заговорът се разкри и бягството осуети. Туриха ни прангите и ни тикнаха в долапите, гдето стояхме цял месец, докато по случай на един царски празник ни върнаха в кауша. След това цели 3 месеца боледувах и едва не умрях. Дните тежко минаваха. Аз вече навърших три години в затвора. Един ден през 1884 година дойде ревизор и като узна, че съм осъден на заточение, разпореди веднага да се изпълни присъдата точно. Трябваше да се готвя за път. Писах на братята си и те дойдоха да се видим за последен път и да ми помогнат. Денят 11 юли^[4] бе определен за тръгване. Узнах, че ще ме карат през Солун за Митилин — до Солун пеш, а от там, вероятно по море.

Веднага изпратих брат си Атанас в руското консулство да моли да ми се даде превозно средство, защото бях много слаб и по пътя от горещина щях да умра. И наистина, консулт издействувал от пашата една бричка. На 11 юни събраха се около 60 души приятели — от Битоля, от Крушево и от родното ми село Сопотница, за да ме изпратят. Простих се с другите затворници, които ме бяха много обикнали. Простих се и с приятелите и с братята си и към 4 часа след обяд, качих се на бричката с един милязимин^[5], туриха ми прангите и тръгнахме. След нас вървяха двама конници. И аз и приятелите ми с глас плакахме. За децата си казах на братята си и приятелите: „Вие и Бог на помощ, дано те да бъдат живи и по-малко нещастни от мене — надявам се жив или мъртъв, да ме потърсят, когато пораснат“.

След 2–3 дни стигнахме в Градско и влязохме с милязима в една стая с прозорец към Вардар. Аз вече бях разположил добре милязима и той ми беше снел прангите. Щом заспа той, аз отворих прозореца с намерение да бягам. Напъвах се да преплавам Вардар, а оттам лесно. Но милязимът се събуди и не мигна повече. Аз дадох вид, че отварям прозореца за прохлада, но той се съмни. Но заранта взехме железницата за Солун и като пристигнахме, пак заедно спяхме в полицията в една стая, заедно с двама калугери от Св. Гора, провинени в нещо против властта. След няколко дни пристигнахме в Митилин и ме настаниха в калето, което е до самото море. Веднага строиха войниците — там има казарма — да ме видят и добре запознаят и им заповядаха щото вън от калето да не ме пущат. После посочиха ми стаята, полусрутена, половината открита и затрупана с камъни. В едно къоше прибрах вещите си — там ми бе определено да живея! В двора на калето свободно можех да ходя, както и в кафенето в същия, на което съдържатели бяха варненци, които били заточени преди войната и след нея освободени, но те си останали да живеят в Митилин, където си прибрали и семействата и бяха се настанили много добре. Трябва да призная, че всички турци добре се отнасяха с мене и бяха милостиви, за каквито бяха и ми ги препоръчали. Съвсем не приличаха на нашите. Но мъчно се живееше при тия лоши условия. Вечер от комари не можеше да се спи. Стаята ми нямаше врата, пък и само това ли и липсваше? Имаше и други стаи и къщи, но от земетресението бяха все така съборени. В няколкото пооправени живееха управниците и разпоредителите на калето. Имаше и казарма и една тюрма, в която

заварих около 40 македонци от Демир, Хисарско, осъдени по на 8 години затвор пак по народни работи. Често ги посещавах и общувах с тях. Особено се сприятелих с един учител — Наум. Не помня добре имената и отгде бяха. Имах списък и бележки за всичките, но го изгорих преди бягството ми от калето. Много съжалявам за този списък. Имах и списък за Битолския затвор, но и него оставих, защото неудобно беше един беглец да носи подобни документи.

[1] Таин (тур.) — дажба, порцион. ↑

[2] Слугиня (тур.). ↑

[3] Отходен канал (тур.) ↑

[4] Вероятно е юни — виж 6 реда по-долу. ↑

[5] Полицай, пазвантин (тур.). ↑

VII. БЯГСТВОТО МИ

Не можех да се помира с мисълта, че ще трябва да се мре в това кале и започнах да мисля за бягство. Случаят ми помогна да се запозная с един митилинец — грък, който излежаваше малко наказание за дълг. Той се казваше Тодор, беден стопанин на малка маслинена градина. Той често ми услужваше да ми купува що ми беше нужно от града, защото го прашаха по работа по учрежденията. Давах му по някой пара. Аз имах около 25 лири — част от кафеджилъка, част дадени ми от роднини и приятели при тръгването ми от Битоля. Месеците юли и август — големи горещини — прекарвах много тежко. Ухапа ме един акрап (особен отровен гущер) и насмалко не умрях. Спаси ме един войник, който изсмука отровата. Наскоро смениха пашата и ми казаха, че новият бил милостив. Подадох прошение, та да ми подобрят условията на живот. Дойде пашата по ревизия и ме повика да ме види и като узна где живея, възмути се, заповяда да бъда направен в една стая с прозорци към морето, построена на самото кале и постлана с дъски. Прозорците бяха без джамове — съвсем празна; имаше и такива към двора на калето. Аз веднага се пренесох и щом погледнах през прозореца, блъсна в душата ми надеждата за бягство. От радост просто се разтреперах. Калето само от нея страна бе отделена от морето с ивица суша, а от други страни морето мие стените му. Как ще избягам, това сам още не знаех, но почувствувах възможността и веднага реших да действам. Преди всичко трябваше да се слезе от прозорците на сушата — около 20 метра височина, а после да имам на разположение плавателно средство в морето, което да ме чака и да ме отнесе далеч от турската власт — в свободна земя!

Един ден милязиминът, преглеждайки стаята, говори на дълго с мене и отивайки си, ми каза, че щял съм да избягам. Съжаляваше ме и ми услужваше с храна — добър човек беше. Аз отговорих, че това хич не мисля и че ще очаквам Царска Милост, но той поклати усмихната глава, като да искаше да каже, че ме добре разбира. В няколко дена аз обмислих добре всичко като си спомних за Тодора, поисках позволение

от меймурина да му позволи всеки ден да се сношава с мен, за да може спокойно да му поръчвам да ми купува по нещо от града. Позволенията се получи и от тогава Тодор ежедневно ме спохождаше и ми купуваше всичко от града. Приятелството ни стана голямо и той всичко ми разправеше и ми доверяваше. Беше добър християнин, милостив, но беден. Един ден през октомври ми се оплака, че за две лири му секвестирали немилостиви кредитори маслините и щели да ги вземат на безценица. Плачеше — имаше 3–4 дребни деца. Извадих и му дадох две лири, да си послужи. Той бе изненадан и се хвърли да ми целува ръцете. След ден-два дадох му още една лира. След това, една вечер — той идваше вече и вечер на разговор — като му посочих прозорците към морето и го погледнах, той ме добре разбра. Извадих кръста и евангелието, които още от Крушево имах непрекъснато със себе си. Заклех го, че не ще казва нищо никому и обясних му, че съм решил да бягам, защото повече не ще мога да живея в калето. Обясних му, че 4 деца, разпиляни като пилци, ме очакват. Той с готовност прие да ми послужи и веднага планът бе скроен: ще ме снабди с въже да се спусна от калето, когато ангажирана от него гемия ще ме чака на брега на морето, която ще ме отведе в Света гора и от там със съдействието на калугерите ще търся колая му. Още на другия ден той ми донесе радостната вест, че е склонил зетя си Георги да ме отнесе с гемията си. Уговорихме да идва всяка вечер късно на брега с гемията и да светва с нещо в знак, че ме чака, докато аз намеря възможност да сляза от калето. Имах големи дисаги, които нарязвах на въже, принадих и пояса си. Тодор ми донесе и едно въже — всичко това бе приблизително дълго достатъчно, за да стигне от прозорците до земята. Имаше един стар топ до стаята ми. В него скрих въжето.

Следния ден Тодор ми съобщи, че всичко било наредено и след 3–4 дни да следя всяка вечер гемията. Простихме се с него и му поръчах в тия няколко дни до бягството ми да се не вестява. Милязиминът получи от мен лира бакшиш и продължаваше да бъде много любезен и като че ли искаше да ми каже: бягай, не бой се! Един ден го помолих за шише ром и той позволи на един войник да ми купи, изпихме половината с милязиминова, а другата половина прибрах в стаята си. Войникът ми каза, че след три дни щял да караули при мене и ме помоли да оставя и за него да пийне. Аз именно за караула бях купил рома. Караулът цяла нощ вардеше пред стаята ми и надничаше

често пред прозорците да следи що правя. След два дни получих един пакет тютюн от града в знак, че вечерта гемията ще дойде и наистина тя дойде към полунощ и светна. На следната вечер също. Тогава към полунощ дойде да каже [...] същият войник и изпи всичкия ром. След половин час той падна пиан пред вратата и заспа. Бързо изтеглих въжето от топа, завързах го за една от железните халки, каквито имаше по прозорците и го спуснах надолу по стената вън от калето. Там имаше тоже караул, но той обикновено се криеше към къошето на калето и почти не се вестяваше под прозорците ми. Ако и доста тъмна да бе нощта, аз можах да издебна момента, когато караулът беше далече, хвърлих торбата си с кръста и с евангелието и кат чисти бели дрехи, свалих и оставих расото си в стаята, прекръстих се и започнах да се спускам с въжето, което бях навил на кръста си и, стискайки го с две ръце, полака го пуцах да се отвива, но и като се отви цялото, пак краката ми до земята не стигнаха. Тогава, без да му мисля много, скочих от височина 2–3 метра, колкото въжето не стигна, намерих торбата и бързо се отправих към морето. Гемията ме очакваше, но гемияджията и другарите му бяха заспали. Морето бе малко развълнувано, та и моите подсвирквания не можеха да се чуят. Ужас ме обзе, защото всяка минута можех да вляза в клопката. Най-после се събудиха, приближиха гемията по-близо до брега, хвърлиха ми въже и аз цапайки в морето до мишници довлекох се и се качих в гемията. Опнаха платната и под благоприятния вятър тя като стрела литна към Айвалък. Съблякох моите дрехи и облякох други, донесени нарочно за мене. Успокоиха ме гемиджиите и ме оставиха да почивам. Разбира се, че дрямка ме не хващаше. По едно време залови буря, която застрашаваше не особено солидната гемия. Вълните я люшкаха като коритце. Но слава Богу призори бурята стихна. Стигнахме в Айвалък на скелята. Аз легнах в гемията, покрит с дрехи и торби, а гемиджиите излязоха. След един час се завърнаха със 7–8 другари, за да ме извадят със себе си в града. Поразходиха се с гемията, за да се прикрие целта на идването им и като се върнаха излязоха заедно с мен. Аз минах така незабелязано. Заведоха ме в къщата на някой си дядо Стефо, който ме прие на гости, преоблече ме и ми даде вечеря и чисто легло. Заранта пристигна бащата на Тодор и разправи за тревогата, която един час след бягството ми настанала в калето и за гонитбата, която със специални бързи лодки била предприета по море. Аз бях оставил в

стаята си записка, че съм решил да се удавя, затова да не ме търсят. Разбира се, това не са повярвали, но и не знаеха къде съм се дянал. Телеграфирано било всякъде да ме търсят и за това трябваше да се пазя добре. На следния ден ме заведоха в едно манастирче, гдето и ношувах. Заранта, когато се разговаряхме с игумена, дойде едно подозрително лице и като ме поразгледа попита игумена от къде съм. Игуменът му отговори, че съм от селата. Лицето беше шпионин, нищо не каза и бърже се отправи за града. Игуменът веднага съобщи на гемиджията и той бързо дойде с 5–6 души другари, взеха ме със себе си и ме заведоха в Айвалък. По пътя срещнахме две заптии, които бързаха за манастира, но не посмяха да ни закачат. Вечерта ношувах вън от селото, при една стара чешма, а на следния ден той повика един българин абаджия, сливненец, Симеон, добър и заможен човек и му разправи кой съм. Симеон веднага скрои плана за по-нататъшното ми бягство: ще отидем с лодка да посрещнем гемията на някой си Никола, ще ме качат на нея и тя ще ме отведе в Света Гора, за където отивала. Дойде Георги с другарите си и направихме това що бе Симеон скроил. Аз бях свършил парите, та бай Симеон ми даде достатъчно. Капитанинът Никола ме прие и ме увери, че безопасно ще ме заведе в Света Гора и ако от там не ще може нищо да се нареди, той ще ме заведе в Гърция. Симеон, Георги и игуменът ми бяха препоръчали пътя Цариград — Варна. Гемията стигна в Айвалък, дигна гръцко знаме, така що бях в безопасност. Местното население беше гръцко и държеше надмощие над турците, та правеше много работи без страх и безконтролно. Следния ден беше Никулден, затова капитан Никола вечерта остана да гуляе в града, аз ношувах в гемията. Прислугата ми даде и храна и завивки. Гемията беше голяма. Заранта на Никулден дойде Никола с много гости, аз светих вода и целия ден имаше веселба. Пяха се гръцки революционни песни и викаха да живее Гърция и краля, долу Турция. Следната сутрин имаше благоприятен вятър и гемията потегли за Света гора, но щом излязохме от боаза започна страшна буря с дъжд, вълните бясно хвърляха гемията и поради това едва сполучихме да се върнем в същото пристанище. На следния ден тръгнахме при добро време, но посред пътя пак започна силна буря и вече не беше нито за напред, нито за назад. Аз се прибрах в камарата и от там наблюдавах смутения капитан, който държеше кормилото на кърмата. По едно време последната биде отвлечена от

вятъра и вече капитанинът не можеше да знае накъде вървим. Бурята пречупи една от мачтите и тя със страшен трясък падна върху гемията. Аз в това време бях излязъл на кувертата и мачтата щеше да ме пребие, ако капитанинът не беше ме предупредил с вика си: „хеса папа^[1]“! Влязох обратно в камарата и започнах да се моля с кръста и Евангелието в ръце. Слава Богу по едно време бурята намаля и ние бяхме спасени. През нощта пристигнахме благополучно на едно пристанище. Прислугата хвърли мрежата, налови и приготви риба, вечеряхме и там нощувахме. Цялата нощ на брега виеха безброй някакви зверове. Капитанинът ми обясни, че островът бил пуст, а зверовете били чакали. На следния ден пътувахме спокойно и пристигнахме в Света гора. В пристанището имаше едно руско параходче с много калугери, които ни поканиха и ние отидохме на гости и там спяхме. Следния ден гостувах пак в една голяма руска гемия, тоже с много калугери, която два пъти идвала годишно от Русия и донасяла всичко за всички руски калугери в Света гора. На следния ден се върнах в нашата гемия, а след това заедно с капитанина Никола, аз облечен в калугерски дрехи, дадени от руските калугери, излязохме и отидохме на Ватопедския метох, гдето имаше един чаушин и двама заптиета. Капитанинът показва паспорта си, а аз такъв нямах. Преживях страшно изпитание, защото бях в ръцете на властта. Трябваше голямо самообладание и от мен и от капитанина, за да не се издадем. Обясних, че съм калугер от руския манастир, че съм бил на разходка в руската гемия и сега обикалям другите манастири. Чаушинът не отбираше руски и повика от метоха един слуга, който излезе, българин, да превежда. Разбира се, слугата и игуменът разбраха работата. По едно време се намеси вторият и каза на чаушина, като му напълни чашата: що ти трябва да се залавяш с руски калугери, я дръж да изпием. Чаушинът, който подозираше работата, махна с ръка и вдигна чашата, после покани и мен да пия. Така се спасих от опасност и веднага тръгнах със слугата пеш за руския метох, гдето игуменът ме прибра за една вечер, като ми каза веднага, че ще прати човек в руския манастир да пита дали ще ме приемат там. На игумена казах какъв съм. Дойде отрицателен отговор и тръгнах за Зографския манастир, който е български. Той е на 5 часа далеч и не му знаех пътя. За щастие, срещнах костурци — майстори, те ми дадоха едно момче да ме заведе. Стигнах нощес, когато манастирските порти не се отварят и спяхме в

една забутана къщурка, а сутринта аз сам отидох в манастира. Всички бяха в църква, гдето и аз влязох. На въпросите: кой съм и защо съм дошъл, отговарях, че идвам от руский манастир на поклонение. След църковния отпуск отидох да се представя. Почуках и влязох и понеже не изрекох молитвата: „Молитва ми свети Отец Наш...“, игуменът ме изпъди. След дълги молби ме прие и като му обясних, че съм български свещеник от Македония, беглец и помолих за покровителство, той веднага ме изпъди, като ми каза, че полицията ме търсела и че ако не напусна манастира, ще ме предаде. Веднага излязох и като научих, че е близо гръцки манастир, тръгнах за там и след два часа пристигнах. Портиеринът се оказа българин и като ме запита от где съм, отговорих му, че съм от Зографския манастир. Седнах в двора на един камък да си почина. След малко дойде портиеринът и като разбра по говора ми, че съм българин и че не съм редовен гостенин, тихо ми каза да се скрия в килията му, защото калугерите, като гърци, може да ме издадат. Вечерта разправих на същия кой съм, но и той ме посъветва да търся спасение в другите манастири. Отидох в Хилендарския манастир и оттам в руския. Но щом влязох, разбраха, че съм опасен и ме изпъдиха навън. Нигде от никого подкрепа. Тръгнах по непознат път край морето, седнах отчаян на един камък и готов бях да се хвърля във вълните, за да престане страдалческият ми живот. Но имах деца, мислех за тях и жадувах да ги прибера в свободна България и това родителско чувство ми даваше сили и надежда. Настигна ме един кюмюрджия и се разбрахме, че сме от Битолско. Заведе ме в гората при другарите си, които радушно ме приеха в колибите си. За по-безопасно, вечерта ме заведоха да ношувам в една пещера, гдето живееше един постник, с когото цяла нощ се разправяхме. Той бил извършил някакво голямо прегрешение и затова решил така да изкупи греха си. Говореше тихо, милостиво, но лицето си закриваше с ръце, защото не било достойно за пред хора. Нещастникът страдеше много, измъчен бе и душевно и физически, хранеше се колкото да не умре с това що му носеха хората.

Сутринта, 24 декември, пак отидох при кюмюрджиите, които ми казаха, че ще ме заведат обратно в Зографския манастир при един познат калугер стружанец. Трябваше да получа пашапорт, но за това нямаше кой да ми послужи. Стружанецът ме прие радушно и ме заведе в колибата си на лозе, гдето и ношувах срещу Коледа. На 27 декември

ме заведе при някой си Христодолу, комуто разправи какъв човек съм. Той остана изненадан като чу името ми — поп Христо от Крушово и ми каза, че му е известно, защото бил братовчед на охридчанеца Зафир Белев, който от Битолския затвор му писал, че един свещеник с моето име бил изпратен в Митилин. Щастливо съвпадение. Христодолу беше комисар и веднага ми написа свидетелство за пашапорта, като ме кръсти Христофорус и ме изпрати със свой човек в полицията, за да ми издадат пашапорт. Опасен опит, защото всякъде беше разгласено, че властта ме търси. За щастие всичко мина добре. Скоро се завърнах с ценния документ и заварих Христодолу посърнал от страх да не ме открие властта. Вечерта спях на лозята при калугера.

На 31 декември 1884 година дойде параход, който отиваше за Цариград, на който параход се качих безпрепятствено; там имаше и около 30 души руски калугери, с които до Цариград пътувахме и им бях гостенин. Пристигнахме на пристанището и безпрепятствено отидох в българската църква, гдето за моя голяма изненада, ме посрещна едно момче, което като извика: поп Ристе и се хвърли да ме прегръща. То беше Михаил Халю, с когото две години лежахме в Битолския затвор. Той е същият, който впоследствие убива Стамболов. Веднага ме заведе при владиката, на когото разправих патилата си. Той ми каза, че в Екзархията имало сведения за мен, че съм на заточение и за какво съм пострадал и ми обеща да уреди изпращането ми в България, защото още нямаше амнистия и разбира се, бе опасно да стоя в пределите на Турция. На 2 януари бях заведен по нареждането на Екзархията при българския консул д-р Вълкович, който ми каза, че ще се погрижи за изпращането ми във Варна. Но не беше лесно да се извади пашапорт и затова господин Вълкович ми препоръча контрабандно качване на парахода, който на 5 януари тръгваше за Варна, със съдействието на неговия гавазин. Така и стана: на 5 януари аз отидох в посоченото ми австрийско кафене до морето и когато гавазинът нарочно мина край кафенето — това беше знак — аз излязох и наех лодка за разходка до парахода. Лодкаринът бе австрийче, каза ми, че на митницата, край която ще минем, ще ме заничат и трябва да ме върне. Но като му показах една бяла меджидия и гавазина, той не възрази, качих се на лодката и тя потегли. Гавазинът тутакси взе друга лодка и ме изпревари, качи се на митницата и каза на пристава, че съм на екзархията човек и затова да не ме записва. Качих се на парахода,

дойде и гавазинът и ме поздрави с избавлението ми от името на господин Вълкович, от името на Екзархията и владиката, които тоже имали поставен човек на брега да следи отдалеч какво стане с мене. Гавазинът отиде си и след два часа дойде наново, донесе ми дрехите, пари, храна и билет. Също и едно писмо от консулството до Варненския окръжен управител.

На капитанина той каза, че съм пратеник — нося специално писмо — и затова нямам пашапорт. Параходът тръгна и едва тогава почувствах облекчение. Свободата, за която жадувах толкова, аз я вече имах. Заранта на Богоявление слязох във Варна. На пристанището поради писмото не ми потърсиха паспорт. Стъпил на българска земя, аз със сълзи на очи се прекръстих, извадих си Евангелието и кръста и горещо ги целувах, благославяйки Бога за избавлението ми.

Записал синът му Н. Попов

[1] Внимавай, попе (тур.). ↑

КРАТКИ ЖИВОТОПИСНИ БЕЛЕЖКИ

„Опознай себе си“

Ето една умна препоръка, отправяна често от мъдри писатели.

А да опознаеш себе си, не значи да опознаеш само своята физическа и духовна природа, но и своя произход. За да дам тая възможност на внуците си, написах тия кратки животописни бележки. Като приложение към тях начертах и родословното дърво^[1], което показва нагледно възходящите, низходящите и съребрените роднински връзки.

Както ще се види по-нататък, нашият произход не е от богатски или прославен с някои особени дарования деди, но и не е такъв, че внуците ни да се срамеят от него. Колкото се отнася пък до това, че далечни деди са били селяни, това също не е нещо срамно или особено за българина: всеки българин има близкия си или далечен произход в село.

На пръв поглед може да се помисли, че тия бележки са безполезни и излишни, но аз мисля, че някога може да потрябват, дори за някой от низходящите ми, който би се прославил с някое свое дарование или някое важно народополезно дело.

Отдавна бях написал подобни бележки, но ги унищожих, като помислих, че са излишни. Но сега мисля противното и затова наново ги пиша и моля низходящите си да ги запазят.

[1] Както сме отбелязали в предговора, приложили сме преработено родословно дърво. ↑

I. РОДЪТ МИ В КРУШЕВО

Аз — Никола, брат ми Сотир и сестра ми Мария сме родени в историческото, прославно в Илинденското от 1903 г. македонско въстание — Крушево, което е кацнало на планината, на значителна височина^[1]. Понеже сме изселени оттам още като деца, почти нищо не помня от родното си място. През 1918 г. (през първата европейска война) ходих да го видя и да се видя с роднини. Крушево е балканско селище, хубав курорт, но е неблагоустроено и нищо забележително в него няма.

Баща ми — поп Христо Стефанов, е роден в с. Сопотница, близо до Крушево, също планинско, малко село. Неговият баща, мой дядо, поп Стефан Милев, бил родом от съседното село Велмевци, също и неговата съпруга — попадията. Той се преселил в Сопотница като свещеник на енорията на това село, в която влизало и родното му село. Учил се в съседни манастири, в които имало славянско училище, ръководено от игумените и калугерите. Бил строг като баща, но делолюбив и ученолюбив, поради което изучил в същите манастири и двамата си по-големи синове — баща ми Христо и брат му Иван, за свещеници. Из ония времена поповете и даскалите са били най-учените хора, те са били българската „интелигенция“. Учили се на славянски, който наричали „бугарски“ език, и не са познавали гръцкия език. Службата в църквата се извършвала само на тоя език, по славянски книги — стари и по-нови, донасяни от Русия. Дядо ни и баба ни са по произход чисти българи и освен българския език — македонски диалект, не са знаели друг.

Освен тия двама синове, дядо ни е имал още един — Атанас, най-малкият, който останал полуграмотен и земеделец. Имал и две дъщери — Мара, най-голямото чедо, и Петра, най-малкото чедо, майка на братовчедката ни Мара Д. Кондова^[2].

Когато баща ми поп Христо се ръкоположил за свещеник (след като учителствал няколко години), станал свещеник в Крушево. Българската екзархия била вече основана и българите в това село^[3]

поискали да се отделят от гърците. Като отишъл баща ни там, една нощ българите превзели едната от двете църкви и за пръв път след векове в нея започнало да се служи на български (славянски) за голяма радост на българите, които напълнили църквата. Това било по коледните празници. Чичо ми Иван станал свещеник в Сопотница, заместил стария си вече баща. Леля ми Петра, майката на Мара Кондова, отишла с баща ми да живее при него в Крушево, за да се спаси от преследването на един бейски син, който искал да я грабне и потурчи за своя съпруга. Тя била хубава мома.

Животът на баща ми в Крушево бил много неспокоен. Гърците и власите, които се гърчеели, непрекъснато го преследвали, но той не се побоял да стои и да изпълнява службата си. Наскоро дошъл още един свещеник, тъй като българите били по-голямата част от жителите на селото и се приобщили към българската енория, наречена на баща ми „папа Христо махлеси“.

Майка ни, Илина, била от с. Кривогащани^[4].

Оженила се и леля ни Петра в Крушево за терзията Тома Димов.

До 1881 г. животът протекъл доста добре, но през тая година избухнало новото македонско въстание, в което били замесени баща ми и чичо ми Атанас, като ятаци и участници в известната чета „Прилепските комити“^[5], прославена от народа след избиването ѝ със съответна песен.

На Велики четвъртък същата година, една войскова част през нощта, когато баща ми четял светото евангелие, обградила църквата и поискали той да излезе, което той веднага направил и бил откаран в Битоля. Младежи и по-буйни глави искали да го изведат от задния вход на църквата и да го укрият, но баща ми, за да не се напакости на българите, предпочел да се предаде.

В Битолския затвор стоял баща ми с множество други българи цели 3 години, след като делото, възбудено против него, било свършено и той бил осъден на 101 години заточение. На смърт не бил осъден като свещеник, по голямото застъпничество на руския консул. Множество българи били избити и избесени.

И така, през 1884 г. баща ми бил изпратен да излежава наказанието си на остров Митилин^[6], Мала Азия. По пътя на два пъти се опитал да избяга, но не сполучил и след дълго пътуване пристигнал на острова и бил заточен в Калето.

Калето било с трите си страни до морето, а с четвъртата — до суша. Условията на живот са били тежки и само идеята за бягство поддържала духа и здравето на баща ми. След една година^[7] той, подпомогнат от един проходящ затворник — грък от Митилин, можал да ангажира една гемия, която всяка вечер го очаквала до брега на морето. Гемиджията му давал знак за пристигането си с махане на едно фенерче. Баща ми виждал сигнала от големия прозорец на килията си, служил някога за връзване на топове. Една тъмна нощ се спуснал от прозореца по въже, когато караулът се бил отдалечил към далечния край на зданието и бързо успял да се качи на гемията. Тъмната нощ дала възможност на гемията да се укрие в далечината на морската шир, ако и дежурните полицейски лодки да я гонили до заранта.

След едно опасно няколкомесечно укриване в разни пристанища, баща ми се домъкнал до Света гора, гдето се крил около 2–3 месеца като руски калугер. Най-после сполучил с една руска гемия да стигне до Цариград, в Екзархията. Там вече знаели както за заточаването му, така и за бягството му. След това Екзархията и консулството сполучили да го качат на един параход и така на 6 януари 1885 година баща ми стигнал във Варна. На пристанището коленичил и целунал българската земя и молитвено благодарил на бога за помощта му да добие свободата си. Животът му в затвора, революционната му дейност, бягството, са подробно описани от него и записани от мене и ръкописът бе предаден на софийското крушевско братство по тяхно искане за използване при издаването на историята на Крушево. Портретът на баща ми бе поставен в голям формат в братствения салон. Той личи и в двата албума, издадени от македонската организация.

И така, баща ми даде своя дан за черковното и политическото освобождение на родината си. С това ще се гордеят и децата, и внуците му.

[1] Крушево, наричано също Крушово, е град в Република Македония, на височина 1015 м и според сайта на общината днес има около 5000 жители, а през 1883 година е имал около 12000. В спомените са използвани и двете имена. ↑

[2] Мара Кондова е съпругата на политическия деятел от БРСДП и БКП (т.с.) Димитър Кондов, кмет на Варненската комуна (1919–

1921), убит през 1923 г. като един от организаторите на Септемврийското въстание. ↑

[3] Всъщност по това време Крушево се е смятало за град. ↑

[4] В спомените на поп Христо Илина е от с. Разтойца. ↑

[5] В оригинала е „кумити“. ↑

[6] Днес наричан Лесбос; Митилин или Митилини е главният му град. ↑

[7] Възможно е този период да е бил по-кратък (ако се анализират цитираните дати). ↑

II. БАЩА МИ СЪБИРА СЕМЕЙСТВОТО ВЪВ ВАРНЕНСКО

Още през м. януари 1885 г. баща ми бил назначен за енорийски свещеник в с. Николаевка, Варненско и веднага заел службата си. Селяните го посрещнали радушно и му дали възможност да се настави добре. Но неговата първа грижа била да доведе семейството си, което оставил в Крушево.

През изтеклите обаче 4 години в затвора и заточение в семейството настъпили големи промени. Майка ми, още след около 6 месеца от арестуването на баща ми, се удавила в река Черна^[1], когато перяла заедно с десетина други жени. Брат ми Петър след това заболял и починал, а брат ми Сотир, бебе сукалче, бил харизан на Кузман Тасев Попев от същото село, строител. Сестра ми Мария била взета за отглеждане от богати софийски жители — крушовци — Нешковци, а аз — от един цинцарин крушовец, терзия в Скопие, бездетен, с цел да ме осинови. Най-добре бил Сотир, а аз и сестра ми теглихме много. А бяхме и ние малки — сестра ми — десетина години, а аз около 7–8 години.

Още през лятото на 1885 г. баща ми, спестил вече нужните пари, отишъл в София, гдето крушевци го посрещнали и не оставили да спи в хотел и да се храни в гостилница. Намерил сестра ми и веднага разпоредил да изпратят и мене от Скопие в София. Той едва в София узнал за смъртта на майка ни и за нашата съдба. След 7-дневно пътуване с кираджийски^[2] кон и аз пристигнах в София и наскоро заедно с баща ми и сестра ми отпътувахме за с. Николаевка.

Още през есента сестра ми бе настанена във Варна на пансион да следва — във второ отделение, а аз останах да се уча в селското училище в първо отделение.

Брат ми Сотир, като много малък и харизан, бе оставен в Крушево при благодетеля си. Баща ми не се реши да го вземе, защото като вдовец не би могъл да го отгледа.

Излишно е да описвам живота ни в село, но той не беше лек без къщовница, без майка. Имахме един слуга, който вършеше много работа. Селяните бяха много добри и гостоприемни и най-малко 2–3 пъти в седмицата гостувахме у тях. Баща ми беше строг, но добър, грижлив баща, обичаше ни, но и ме потупваше, когато правех неппростими грешки, защото според него боят бил излязъл от рая и децата трябвало да се обичат повече със сърце, а не с лице!

Първото или второ следващо лято се случи със сестра ми едно нещастие. Момчета и момичета играехме в двора, бяхме купили евзи^[3] от бакалина, които се употребяваха тогава за подпалване на барута на евзелийките-пушки. Слагахме ги на камък и за обща радост ги пукахме с друг камък. Сестра ми се бе навела, както и всички деца, да гледа и когато три евзи пукнаха едновременно, една искра влезе в окото ѝ. Баща ми отсъстваше в друго село и като се завърна вечерта, веднага нае кола и отпътува за Варна, заведе сестра ми в болница, гдето тя стоя доста време, но се завърна, за наше съжаление, само с едно око — удареното бе изтекло.

През едно от близките лета, около 1887 или 1888 г., дойде ни на гости от Македония чичо ни Атанас, който беше много благ, добродушен и през есента се завърна. Както той, така и баща ми, жадуваха за това свиждане. На следната година дойде братовчедка ми Мара, лелината ми дъщеря (на леля ми Петра). Баща ми беше я поискал, за да я отгледа, тъй като майка ѝ беше починала. След като аз завърших IV отделение в село, бях изпратен във Варна в гимназията, а домакинстването в село остана на Мара. През лятната ваканция завръщяхме се в село, също и през другите годишни ваканции и тогава домакинството се водеше от сестра ми, при помощта на Мара.

Сестра ми завърши гимназията и стана учителка в с. Козлуджа (днес Суворово). Следната година се премести в нашето село учителка и пое и домакинството при баща ми. Тя беше отлична учителка и служеше за пример на цялата учителска колегия. Наскоро се ожени за колегата си Атанас Георгиев Драганов от същото село, чорбаджийски син и много добър като човек и като учител. Няколко години учителстваха заедно и живееха при баща ми. Аз, като завърших V клас, се поболях и за отпочиване станах учител в Николаевка преди сестра ми да се премести. Следната година продължих следването си докато

завърших гимназиалното си образование. Тогава гимназиалният курс беше 7 години и се завършваше с матура.

Баща ми желаше да ми даде висше образование, но средствата му не стигаха, та трябваше да учителствам една година в с. Чатма^[4], за да спестя пари поне за едногодишно следване. Следната година отидох в София и станах студент по правото. Мечтаех за свободна професия, а не за чиновничество, както и за възможност да се занимавам с обществена работа. Тогава и животът в столицата беше евтин и аз прекарвах с около 30–40 лева месечно. Икономисвах разносните по ваканциите (коледни, великденски, семестриални, летни), които прекарвах в село. Понеже семейството на сестра ми живееше при баща ми, който издържаше цялото домакинство, сестра ми даваше за моята издръжка по около 20 лева месечно на баща ми, а останалото отпускаше той. Така през 1902 година завърших курса и постъпих на стаж във Варненския окръжен съд.

След 6 месеца безплатно стажуване постъпих войник в Школата за запасни офицери в Княжево. След 6 месеца всички школници бяха изпратени по полковете с голяма бързина, тъй като отношенията на България с Румъния бяха обтегнати до война, поради убийството на един румънски майор, приписвано на българин. Аз бях изпратен в 8-ми приморски полк като подофицер (всички школници бяха такива) и след месец служба бях уволнен като подпоручик. Радостта на баща ми, като ме видя във формата на офицер, беше голяма, радваше се и сестра ми, но радостта им беше още по-голяма, защото бях завършил правните науки и щях да стана адвокат или съдия.

Стажът беше 2 години и за да го завърша, бях назначен за кандидат, вече с 80 лева месечна заплата, при Пловдивския окръжен съд. През 1905 г. завърших стажа и предстоеше да бъда назначен вече за регулярен член при някой окръжен съд или да напусна съдийската кариера и да стана адвокат. При това съдийстване бях приготвил и издадох един сборник^[5] на касационни решения по Закона за задълженията и договорите. Това беше първият в страната такъв сборник и се посрещна в съдийските и адвокатските среди с небивал интерес. Законът беше зает от чужди законодателства, имаше няколко закона наши за домашни и крепостни актове, по тълкуванията на които се повдигаха много спорове. За касационната практика беше необходимост за съдебните деятели. В моя сборник материята беше

добре разработена и рецензиите от професори и висши съдии и адвокати бяха чудесни, поради което книжката се разпродаде в кратко време. Министерството на правосъдието и банките още в първите дни откупиха $\frac{3}{4}$ от изданието, а останалата $\frac{1}{4}$ не стигаше за колегите адвокати. Аз набързо се опаричих и добих кураж да заловя адвокатската професия.

[1] „Църна“ в спомените на поп Христо. ↑

[2] От „кирадгия“ (тур.) — превозвач на чужди стоки. ↑

[3] Евза (тур.) — капсула. ↑

[4] Днес с. Левски, община Суворово. ↑

[5] Решения на Върховния касационен съд, Пловдив, печатница „Съгласие“, 1905, IV, 132, IV, 72 с. (цит. по Алманах на ВИНС „Д. Благоев“ Варна, 1972, с. 176. ↑

III. ПЪРВИ СЪПКИ В ПРОФЕСИЯТА, ЖЕНИТБА

На власт по това време бяха стамболовистите, министър на правосъдието — адвокатът от Велико Търново Стайков. Един ден ме повика председателят на съда и ми съобщи, че министърът ме вика за лична среща в министерството. Веднага заминах и на следния ден му се представих. Поканата беше, за да ме похвали за сборника и да ми предложи съдийско място, където бих пожелал. Той беше се постарал да събере сведения и от професорите ми и знаеше за моята работа през студентството, които по-горе пропуснах да отбележа.

Тогава и най-скромните работи се ценяха много, защото не беше лесно да се направят. Аз бях напечатал като студент доста работи, но се ценяха от професорите следните:

1. *„Здружаванията във Варн. околия“*^[1] — Списание на бълг. [...] д-во, год. VI-1902, кн. 2, стр. 179–217. Предмет на статията бяха новосъздаваните спестовни дружества в селата.

2. *„Един отживял институт от областта на вещното право (право на посаждения върху чужда земя)“* — Списание на юридическото д-во, год. I, кн. 9, 1901 г., стр. 436–442.

3. *„Зидарските здружавания“* — Списание „Общо дело“, год. II, 1902 г., кн. 21, стр. 311–317.

4. *„Задругите у главанаците“* — Списание на Българското икономическо д-во, год. IV — 1900 г., кн. 8, стр. 598–624.

5. *„Юридически и други обичаи и песни в с. Николаевка и околните села“* — Сборник „Народни умотворения“, изд. на Книж. д-во, год. XX — 1904, материали, стр. 1–34.

Министърът беше узнал от професора ми още, че при завършването на курса (тогава беше 4 години), ме бяха поканили за асистент в университета, но аз предпочетох съдебната практика, имайки намерение да се заломя с адвокатство.

Ласкавата покана на министъра ме озадачи: дали да не отида във Варна като съдия за 1–2 години и след това да стана адвокат. На

колебанията ми се тури край чрез ненадейно уволнение по заповед на цар Фердинанд, защото на току-що завършения конгрес на правниците, в който взех участие, бях подписал телеграма до царя за лошото управление на властващата тогава партия. Бунтарският дух на дедите още бушуваше у децата им и не ги оставаше за спокойна работа.

И така, през лятото на 1905 г., вместо да си дам оставката, бидох уволнен и веднага заминах за Козлуджа (сега Суворово), гдето започнах в мировото съдилище адвокатската си кариера. Скоро се убедих, че съм сторил добре: за кратко време направих голям успех и спечелих клиентелата на околните, добре познати села, между които бяха и Николаевка, Козлуджа и др. Скоро започнах да отивам във Варна по апелативни и касационни дела, пък и по първостепенни. Следната 1906 г. вече си бях извоювал по размер на работата и по нейното качество видно място пред варненските колеги и съдии.

През същата година се ожених за Елена Кирова Попова, варненка, но по произход от Козлуджа, завършила варненската гимназия, 22-годишна, хубава и много умна мома, която живееше с майка си, вдовица, в бащина къща на ул. Ниш. След едно хубаво сватбено пътешествие до Букурещ, установих се да живея във Варна, без да напускам Козлуджа. Приходите ми бяха презадоволителни и още следващата година се загрижих за собствена къща. Жена ми имаше наследствени пари, с които се купи празното място на тъгла на ул. Ниш и ул. Търново, а през следната 1908 г. върху същото направих с мои и нейни средства хубава къща, в която се пренесох.

Първото ми дете, Божидар, родено през 1907 г., се помина през 1908 г., а през 1909 г. се роди дъщеря ми Люба. През 1913 г. се роди син ми Владимир — на 13 март стар стил през нощта, когато падна Одрин. Фатална дата и събитие за нещастния ми син!

През лятото на съдебната ваканция^[2] отидох с жена си и дъщеря си Люба в Париж с намерение да остана една година на специализация по гражданско и търговско право. Жена ми щеше да се върне с племенника си Борис Лазаров, студент в същия град. След едно престояване от около един месец, трябваше да се завърнем в България поради слуховете за война. На връщане се спряхме в Италия и Швейцария.

До есента на 1912 г. животът в семейството ми протече нормално и нищо особено за отбелязване не се случи. През есента се обяви Балканската война против Турция за освобождението на Македония. Аз участвах като взводен командир в 8-ми приморски полк и в боя при с. Колиби бях ранен 2 пъти, върнах се в болницата и след няколкомесечно лекуване оздравях, но с инвалидност 30%.

Пропуснах да отбележа по-горе за важни събития в живота ми през периода 1908–1912 година. Споменах в началото, че брат ми Сотир остана в Крушево като осиновено чадо на Кузман Тасев Попев, който се преместил в България да работи. Той беше строител, добър майстор. Сотир следвал до 4–5 клас в гимназията, а след това бил изпратен във французкия пансион в Солун, където изучил френски език. Когато аз бях студент, не помня точно коя година, един ден ме срещна познат македонец и ме изненада с новината, че Сотир бил в София, ученик в гимназията. Още същия ден го намерих. Взаимната ни радост беше голяма, макар и да не се познавахме. Той живееше у роднини на осиновителя си. Аз завърших университетското си образование, а той — гимназиалното си; аз се завърнах във Варна, а той замина за Лайпциг, където в 3 години също завърши правните науки и се пресели с осиновителя си във Варна.

Още същата година стана лектор по немски език в Търговското училище и кандидат при Окръжния съд, а после и в съда в Провадия. След като завърши стажа си, започна да адвокатства в Провадия, Ново село и във Варна.

[1] Тук и по-надолу в оригинала се използва „здружавания“. ↑

[2] На 1912 г. ↑

IV. ВОЙНИТЕ, СТЪПКИ В ПОЛИТИКАТА

През 1908 г. дойде на власт Демократическата партия, начело с водача ѝ Ал. Малинов. Аз се числях в с. [...] и бях кандидатиран за народен представител във Варненска околия, но партията загуби избора. Помолен бях за една година да заема председателското място в постоянната окръжна комисия и избран бях за такъв. След една година се оттеглих и заедно вече с брат ми Сотир започнахме обща адвокатска работа във Варна.

Както вече казах, до 1912 г. животът протече нормално. Доходите ни бяха добри, пък и евтиния беше голяма. През същата година Сотир се ожени за Невянка Райчева, сливненка, но живуща във Варна.

Като се сключи мир през 1913 г., ние със Сотир продължихме нашата адвокатска работа. И той имаше солидна подготовка като правник, та скоро в града спечелихме добро име. Така продължихме до първата европейска война, през която и двамата бяхме мобилизирани в Македонската дивизия, в 2-ри македонски полк, аз като капитан, а той като войник — неслужил. Той имаше вече 2 деца — Велка и Веско. През 1918 г. войната завърши и ние се завърнахме, но Сотир заболя от грип и през 1919 г. се помина. Осиновителят му вече беше починал.

Пропуснах да отбележа срещата на Сотир с баща ми. Тя стана още когато Сотир дойде във Варна и беше за баща ми много радостна, но за Сотир — доста обикновена, защото той знаеше за свой баща осиновителя си, а същинския си баща не помнеше и на него не дължеше отглеждането си. Установи се обаче скоро сърдечна връзка между двамата. Тогава стана и срещата със сестра ми Мария, която много плака от радост. Сотир след това често гостуваше заедно с мене в село при баща ми.

След смъртта на Сотир аз поех да подпомагам семейството му, тъй като последното нямаше почти никакви средства, освен ½ наем от една къща на ул. Ниш, която бяхме купили братски. Но наемът тогава беше нищожен.

През 1919 г. се роди син ми Христо, а през 1920 г. почина след 4–5 дневно боледуване от двойна пневмония майка му Еленка и аз останах вдовец с 3 невръстни деца. Цели 3 години прекарах с прислужници, които ме обираха и лошо се държаха с децата ми. Налагаше се да се ожения, бях още млад и децата имаха нужда от втора майка. Но съпруга за вдовец с 3 невръстни деца мъчно се намираше — тя трябваше да бъде добра майка, домакиня и да е съгласна да нямаме природени деца.

През 1921 г. се свика в София Църковно-народен събор. Аз имах честта да бъда избран за представител в този събор от Варненската градска административна околия. Съборът се занимава главно с екзарх. устав. Бях член в съдебната комисия.

До 1923 г. нищо особено не се случи: адвокатската ми работа вървеше много успешно, обаче семейните ми работи не вървяха добре. Трябваше вече да се ожения. В същото положение беше и Сотировата вдовица — с 2 малки деца, при това и без сигурни средства. Сестра ми и съпругът ѝ и братът на покойната ми жена дадоха идеята да взема братовата си вдовица, която беше много порядъчна домакиня и много близка на децата ми. Кръвно родство не ни свързваше, но имаше църковно запрещение. Близките роднини на братовата жена — Ив. Гюлмезов, директор на Девическата гимназия и др. подеха същата идея и се помъчиха да уредят този въпрос. Моето и на братовата вдовица съгласие беше налице и аз уредих въпроса с посредството на наши висши духовници в София и при съдействието на председателя на Върховния касационен съд Каранджулов. През лятото на същата година се оженихме и събрахме децата си в моя дом. За да се избегнат някои неприятности от професионален и обществен характер, взех благоприятното мнение на нашите във Варна съдии и видни колеги адвокати, също и мнението на видни общественици^[1].

Резултатите от този брак са налице — добро отглеждане на моите и братовите деца и добър съпружески живот. И в обществото бракът се посрещна добре, което личи и от факта, че през 1927 г. бях избран за кмет на града.

[1] Според дъщеря му Люба обаче, за този брак варненският владика Симеон им е наложил църковно наказание. ↑

V. КМЕТ НА ВАРНА. НАРОДЕН СЪД. ИЗСЕЛВАНЕ

До същата 1927 г. нищо особено за отбелязване в живота ми няма. На власт беше Демократическият сговор, в който участваше и Демократическата партия, начело с Андрея Ляпчев, с който ме свързваше старо добро познанство. Той и варненски приятели ми дадоха идеята да стана кмет на града и през 1927 г. бях избран за такъв. Кметувах три години и нещо и проявих завидна дейност за уредбата на града ни и неговото благоустрояване. През 1930 г. условията се измениха и аз се оттеглих и захванах наново да адвокатствувам. През същата година бях поканен от Академичния съвет на Висшето търговско училище в града за лектор^[1] по гражданско и търговско право, което продължи до края на 1935 г., когато се отказах, защото според една нова наредба не ще можех да упражнявам и адвокатската си професия.

Пропуснах по-горе да отбележа едно важно събитие в живота ми — участието ми във Великия македонски събор, който се състоя в София веднага след примирието при първата европейска война. Бях делегат от Варна на ведно с около 20 варненци — македонци (Мирчев, Кицев, Воденичаров и др.). Съборът ми направи голяма чест да ме избере за председател, изпълнението на която длъжност се оцени от меродавни среди като блестящо. При приключването на заседанията съборът ме изпрати с овация и с публични благодарности. А в него участваше елитът на македонската емиграция — военни, съдии, адвокати, учители, дипломати, търговци, занаятчии, разни общественици. Издаваният на френски от Министерството на външните работи вестник „Еко де Бюлгари“ отбеляза, че съборът е бил ръководен по един великолепен начин („манифик“).

В този събор изпълних един дълг към родината си, която в това време вече беше попаднала под ново робство — гръцко и сръбско. Конгресът се занимаваше с въпроса за онова, което следваше да се предприеме пред предстоящата конференция в Париж за сключване на

мир. Съборът ми създаде големи връзки с много общественици, но аз не можах да ги използвам в моята обществена дейност поради един мой природен недостатък — голяма стеснителност и мисълта ми, че всички ме надминават във всичко и аз не съм готов да се приравня с тях.

Връщам се на редовния мой живот, след като се отделих от висшето училище — 1935 г. До втората европейска война няма нищо за отбелязване. Но трябва да отбележа още нещо от кметуването ми. Поех управлението през пролетта с голяма амбиция да се проявя с умна и усилена дейтелност. Но за това ми трябваше да обиколя някои модерни държави и да видя с очи как там се работи. За това, след лятото отпътувах за Австрия, Унгария, Чехия и Германия. Това, що видях там, използвах в своята работа за Варна. Пътувах на свои разноски, бях посрещан и изпращан от кметовете на посещаваните градове много добре и имах пълна възможност да се запозная със съвременната уредба на големите градове.

За помощник-кметове бяха избрани — Д. Нейков, бивш пълномощен министър в Полша — от Демократическата партия, Цонко Ханджиев — от Демократическия сговор и Георги Димитров — от Демократическата партия, с която Демократическият сговор бе в коалиция за управлението на общината. Болшинството имаше 16 съветници, опозицията — 14, от които 10 бяха комунисти и земеделци.

Обяви се втората европейска война — Германия, Австрия, Италия, Япония против Франция, Англия, а после СССР и Америка. Аз бях вече стар и не бях мобилизиран. Дойде и краят на войната през 1944 г., когато навлязоха в България руските войски. Последва заемането на властта от болшевиките, със съдействие на земеделци и др., които образуваха „Отечествен фронт“. Започна арестуване на политически лица от старите управления, създаде се „Народен съд“ от лица, посочени от комунистическата организация.

На 29 септември същата година бях арестуван и аз като бивш кмет, ведно с председателя на съда В. Ангелов, бившия кмет Петър Стоянов и др. и на 30-ти през нощта бяхме отведени — цял омнибус пълен — в затвора. Но на 2 октомври ни освободиха по някакво нареждане от централното управление, според което лица от стария режим, които имат само вината да са идейни съмишленици на стария режим, не се задържат. Обаче после последва противно нареждане и на

11 декември същата година наново бях арестуван и отведен в затвора. След едно инквизиторско разпитване от следователя Преславски заболях тежко и на 31 същия месец бях изведен от затвора и поставен под домашен арест за лекуване. На 12 февруари 1945 г., вече оздравял, арестуван бях наново и след нова инквизиция, като ми взеха нужните за осъждане показания в участъка от същия инквизитор, изпратен бях в затвора. На 12 март бях изправен пред втория състав на „Народния съд“, който беше по-снизходителен от първия, тъй като осъди на смърт само 2–3 души, а първият — около 70 души. Аз бях осъден на 2 години строг тъмничен затвор, $\frac{1}{2}$ милион лева глоба и $\frac{1}{4}$ от имота конфискация.

На 14 декември 1945 г. бях помилван заедно с всички други старци. Лишен бях и от права за 7 години, поради което изгубих правото да упражнявам адвокатската си професия.

През същата година, когато бях в затвора, Люба се ожени за Моис^[2], който заедно с Владимир положи много грижи за сравнително меката присъда и за помилването ми, за което му много благодаря. Владимир беше моят адвокат пред съда и изнесе блестяща защита.

Трябва да отбележа, че между обвиненията против мене изнесено бе и едно от народно-български характер: че по случай завземането на Македония от българската армия през последната европейска война написал съм една възторжена статийка във „Варненска поща“ и това бе сметнато от обвинението за крайно шовинистична проява. Тогавашният политически курс беше „братство със сърбите“, които имаха голямата част от Македония и която българската войска я върна. Същият курс бе възприет и спрямо Гърция за Тракия. Тенденцията у нас беше тогава, че Македония не е българска страна и македонците не са българи, а аз бях писал обратното, което исторически е напълно вярно. В съда обясних и потвърдих това, което се сметна за голям грях и голяма дързост.

Пропуснах да отбележа, че Владимир беше вече оженен за Стефанка Ив. Шотова и когато аз излизах от затвора, беше в родилния дом за Николайчо^[3].

Настъпиха по-спокойни за работа времена, през които по закони се правеха радикални реформи. Аз помагах на Владимир в адвокатската му работа... Но на 1 август 1949 г. бидох от милицията изселен в с. Бдинци, Провадийска околия. Преди това изместен бях от

апартамента ми в килерите на тавана, а оттам след това — в чужда къща — у А. Моканов на бул. Сливница и оттам — в Бдинци. На 3 август пристигна и Владимир в същото село със семейството си, тоже изселен. Той беше вече бил в лагер, където кръвното му налягане станало застрашително.

През 1950 г. есента се преселих доброволно в с. Победа, Добричка околия, където и днес — 1953 г., месец юли пиша тези бележки. Владимир бе назначен за чиновник в с. Генерал Тошево и почина на 22 юни 1952 г.

Накрая ще отбележа разните отличия, които съм получил.

1. Военни — по случай участието ми във войните. За през Балканската — за храброст, после и възпоменателен медал на червена лента; такъв получих и за през първата европейска война.

2. На 15 януари 1930 г. бях приет за почетен член на Варненското черноморско колоездачно дружество.

3. На 11 юни 1930 г. ми се съобщи, че полско-българското дружество в София ме провъзгласило за дописен член на същото.

4. Благодарствено писмо от Висшето търговско училище — Варна за моята лекторска в същото училище дейтелност — писмо № 1714 от 11.XI.1935 г.

5. Свидетелство на Червения кръст № 14.109 — почетен знак.

Днес, 1 август 1953 г., приключвам тези кратки животописни бележки с увереността, че внуците ми — мои и тези на брат ми и сестра ми, като ги четат, не ще имат причина да се срамуват от дедите си.

[1] В Алманаха на ВИНС „Д. Благоев“ — Варна „Животописни и книгописни сведения за преподавателите 1921 — 1971г.“, Варна, 1972, на стр. 176 е отбелязано, че Попов, Никола Христов е бил частен доцент по гражданско и търговско право през периода 1932–1935 г. Там е даден и списък от 6 негови публикации, които се припокриват с незначителни разлики с посочените по-горе в гл. III. ↑

[2] Моис Аврам Ескенази (1908–1990), варненски адвокат. ↑

[3] Николай Попов, р. 1945 г. ↑

СПОМЕНИ

I. СПОМЕНИ ЗА ДЯДО

Дядо ми, свещеник Христо поп Стефанов Милев (поп Ристе) е роден през 1844 г. в с. Сопотница — Крушевско в Македония в чисто българско семейство. И баща му, и дядо му са били свещеници и са учили славянско писмо в съседните манастири. И дядо е учил в такъв манастир — Кичевския, където е имало добре уредено за това време училище. На 17–18 годишна възраст е бил запопен. Бил е голям родолюбец и е взел участие в „Охридската завера“, бил ятак и на комитите, а също така някъде около 1868 г. е бил повикан от крушовчани и заедно с младежите превзели една от черковите в Крушево, изгонили гръцките свещеници и той първи в Крушево започнал да служи на черковнославянски. От тогава махалата около черковата била наречена „поп Ристе махлеси“. През 1941 г. баща ми ходи да навести родното си място и тая махала още е съществувала.

Когато заверата била разкрита, дядо бил осъден от турците на 101 години заточение и през 1881^[1] г. бил изпратен на о. Митилин. Три години по-късно той успява да избяга и след дълги перипетии пристига във Варна. От македонски преселници тук той научава, че жена му е умряла и трите му деца са били раздадени на чужди хора. Веднага заръчва да му ги доведат. Междувременно той е назначен за свещеник в с. Николаевка, Варненско и там се установява за дълги години. Когато баща ми започва да адвокатства във Варна, в 1906 г. оженва се и си построява къща на ул. „Ниш“ 34, ъгъла с ул. „Търновска“ („Г. Димитров“ и „Толбухин“)32. Някъде към 1910 г. прибира баща си в своя дом.

Най-ранните ми спомени за дядо са някъде откъм 1912–13 г., когато той е бил вече към седемдесетгодишен. Запомнила съм го с дълга бяла брада, дълга коса, свита на възелче на тила му, както ходеха всички свещеници, с броеница в ръце, с къса антерия (подрасник), шаечни калцуни, пакетче тютюн и тестенце цигарени книжки в джоба. Това беше домашният му тоалет, а навънка — с хубаво расо, калимаявка и тежък бастун, леко прегърбен и с тежка походка.

След с. Николаевка, като се преселил в града, той продължи да служи като свещеник в близкото село Пашакьой (Владиславово). Всяка събота следобяд или рано в неделя идваха от село с каруца да го вземат и след свършване на службата го връщаха обратно. Понякога той ни носеше някое малко зайче, заблудено по пътя, за да си играем — за наша голяма радост и голяма мъка на мама, която не можеше да понася като подхвърляхме животинчето от ръка на ръка докато то се изтощи. Забрани на дядо да ни носи и той я послуша!

Помня се седнала на коленете му или по-късно ние всички деца насядали наоколо му да ни разказва приказки за Крали Марко, Чер арапин, Муса кеседжия и Секула детенце. След него скороговорки. А да не говорим за десетките пъти, когато сме го карали да повтаря за заточението си, за бягството от калето и за премеждията му. Или пък в по-късни години всички ние пет деца вече големи ученици, в ден, когато майка ни не е в къщи, да нахлуем в стаята му и заедно с него и слугинята започвахме борба и бой с възглавници, одеяла, покривки, килимчета. И сега още си представям гнева на майка ни, когато се върнеше и не можеше да влезе в стаята от бъркотия и пушилки. И гузното лице на дядо, който, за да заглади работата, едва ли не изкарваше мама виновна, че не си седяла в къщи да си гледа децата.

През време на европейската война всички мъже бяха на фронта и единствен мъж в нашата улица беше дядо. Той беше нещо като старейшина и кураж за жените. Когато жените научаваха, че на фронта е спокойно, много рядко заедно с децата отиваха на разходка до Морската градина.

А един-единствен път те даже си разрешиха да си направят и една по-дълга разходка. И тогава най-възрастната от тях дойде при дядо да го пита какво ще каже. „Екскурзията“ беше до „баба Елена“ — в мирните години малка бирария с люлка-въртележка в двора, но сега всичко е занемарено. Това беше един къошк на „шосето“, на мястото на сегашния паркинг срещу спирка „Акациите“.

Пак по това време във Варна се появи един „страшен“ крадец на име Майсторов; бащината му къща и сега още съществува на ул. „Иван Драсов“ — старата „Балканска“. Говореше се, че той отваря вратите с шперц и извършва кражби. Всички бяха толкова наплашени, че още по здрач залостваха вратите си. Но в нашата махала кражба не стана. Как ли са се чувствали родителите му, които бяха познато, почтено

семейство, а сестра му беше гимназиална учителка. След известно време Майсторов изчезна. Не се разбра дали го заловиха или забегна някъде. В своята книга „Корона от тръни“ на 287 стр. авторът споменава за българския анархист Майсторов от Варна, който с още един варненец готвели нападение над цар Борис, и то в Париж, когато царят бил там на посещение.

От крадци ни вардеше и пазвантинът дядо Никола, възрастен опълченец, който, щом се мръкнеше, обикаляше квартала като солидно тропаше с тоягата си и предупреждаваше, че бди. Но изглежда, че след това и той се прибираще да спи, защото до сутринта повече никой не го чуваше да минава. А може би всички са заспивали много дълбоко!

След войната дядо се пенсионира, но поради някои неуредици едва две години по-късно получи цялата пенсия за изминало време — 10 000 лв., които той раздели между най-малкия ми брат, който носеше неговото име и племенницата си Мара Кондова, сестрина му дъщеря, която беше израснала при него и той я имаше като дъщеря.

Дядо беше много работлив и за годините си много пъргав и енергичен. От него не се изискваше нищо — трябваше просто „само да си гледа старините“. Но той винаги си намираще работа. Всяка ранна есен той слизаше до „терзиите“ — най-ниската част на сегашната улица „Бохосян“^[2], за да си поръча нови калцуни и антерия. След това започваше да подрежда мазата — да нарежда дървата, да нацепи разпалки, да приготви туршиите и зелето, да преточи виното, въпреки че имаше кой да се грижи за това. Не знам защо не харесваше „купешкия“ червен пипер и зимно време, за да си намира работа, купуваше отнякъде сухи червени чушки, които счукваше в дълбока чутура и за да не му влиза пипер в носа се превързваше с голяма кърпа. Процедурата продължаваше 2–3 дена, обезателно в средната избена стая.

Щом се затоплеше времето, дядо прекарваше почти цяло лято на лозе. Всяка заран още по хладното с торбичка храна и едно агънце завързано за връвчица той поемаше през полето, сегашния квартал между болницата, Академията и „Грозд“. Всеки Гергьовден тате купуваше едно агънце, специално за дядо да си има занимавка. Много хора го знаеха като „дядо поп с агънцето“.

Лозето ни беше до „Шокара“, там е сегашният зоопарк. Дядо не копаеше, но си намираще работа цял ден — да подкастрия, почиства,

плеви и други занимавки. През горещите дни слизаше на плажа под сегашния ресторант „Хоризонт“, изкърпваше се и след това се прибираще. Тия морски бани той правеше и след като беше вече към осемдесетгодишен за ужас на всички домашни. Всеки ден очаквахме, че ще го намерят умрял в морето. Но той беше упорит и си правеше своето.

На мястото на зоопарка тогава имаше голяма зеленчукова градина на трима братя Шокарови, стари ергени, които дядо наричаше „Момчетата“ и на връщане от лозе се отбиваше неизменно при тях. Друго място за размисъл и „за да изпият по един тутун“ беше съседната до вкъщи бакалница на бай Петър. При хубаво време пред „дюкяна“, а при хладно — вътре около мангала нижеха сладки приказки.

Когато към 1928–30 г. тате купи първия радиоапарат, тогава още новост, повика дядо да му покаже новото чудо. Тате завъртя на няколко станции и му обяснява, че ето сега чува музика от Будапеща, а това е от Виена или пък другото е говор от Румъния. Дядо погледа, погледа, па отсече — „Лъжат ви европейците, синко. Ти уж си умен човек, но и ти се хващаш на техните шашми“. Той вярваше, че радиото е някаква нова латерна или грамофон със скрити плочи.

Като стар комита, дядо беше суров и много пряк човек. На стари години стана голям душманин на котките. Спомням си колко време дебна една крадлива котка; залови я, върза я в чувал и я преби с едно дърво. Изхвърли я на боклука и когато след два часа минаваха боклукчиите, той отиде да следи, да не би да не вземат убитата котка. Нея вече я нямаше. Дълго време след това той се ядосваше, че не можал да пребие и деветте ѝ души. Но след време, когато котката пак се появи, тоя път дядо не ѝ остави нито една душа. А да не говорим за някакъв негов спор с дядо владиката Симеон^[3], на когото той казал: „докато не те погребат няма да умра“. Обаче дядо умря преди дядо Симеон, а тоя последният сигурно не е бил забравил тия думи и не дойде на погребението му.

Но аз не помня дядо да е дигнал ръка на някое от нас децата или да е нагрубил майка ни. А иначе — не че боят не беше непознат у дома.

Чудни спомени имам от дядо през великите големи празници. На Йордановден донесе светена вода от черкова и облечен с патрахил, с

китка босилек в ръка ще поръси всички ни за здраве, а също така и цялата къща. Срещу Коледа, Сурваки, Велики заговезни у дома се събирахме с най-близките роднини до 20–25 души. Около подредената маса всички застанали прави очакваме дядо. А той в патрахил, с кръст, требник и кадилница в ръка започва да пее съответните молитви (той имаше хубав глас), влиза в трапезарията, отчита и благославя трапезата и чак тогава всички сядахме и вечерята започваше.

Не мисля, че дядо е бил фанатично верующ. Не съм го виждала в къщи да прави големи метани пред иконата. Но може би суровият живот, който е имал, без съпруга, починала съвсем млада, мъките, които е изживял да изгледа невръстни деца, а по-късно и да живее около пет внуци полусираци, са го направили по-критичен и сдържан. А църковни песни си пееше постоянно, като молитви, както си казваше той.

Дядо е бил опериран два пъти от херния и доколкото си спомням единия път, кой знае защо, е било без упойка (може би през войната) и той викал на доктора — „режи докторе, не бой се“.

На осемдесет години той се отказа от тютюна и 3–4 години не пуши, но после пак пропуши, защото нямал какво да прави — почти не виждаше, въпреки че беше опериран от перде и недочуваше. На деветдесет и две години следствие херния получи преплитане на червата и от това почина. Някои много възрастни варненци сигурно ще си спомнят неговото погребение — опят и изпратен от повече от двадесет свещеници — негови колеги, но без дядо Симеон.

12 декември 1991 г.

[1] Всъщност това е станало през 1884 г.; дотогава от 1881 г. поп Христо е лежал в затвора в Битоля. ↑

[2] Днес „Проф. А. Златаров“. ↑

[3] Варненски и Преславски митрополит Симеон (1840–1937), бил на длъжността си цели 65 години — от 1872 г. до смъртта си; бил е народен представител, учен, преводач, член на БАН. ↑

II. КРАТКИ БЕЛЕЖКИ ИЗ КМЕТСКАТА ДЕЙНОСТ НА БАЩА МИ

НИКОЛА ХРИСТОВ ПОПОВ И НЯКОИ ДРУГИ СПОМЕНИ

(Роден 1876, починал 1954)

Баща ми Никола Попов — „кмета“, както го наричаха варненци, беше дребен, слаб човек, но много пъргав и с енергична походка, която той запази до последните си дни. Казваха (пък и такова беше моето впечатление), че е бил много умен, строг и принципен, със силно чувство за дълг и обществена отговорност, поради което и се ползваше с много голям авторитет. В къщи дори, той се придържаше към принципите на родителите от неговото време, че децата се гаят, когато спят и че трябва да им се създава занимание, за да не им го създаде дяволът. Но беше много грижовен баща и когато бивахме болни е бдял над нас като същинска майка. В най-ранните си детски спомени аз го виждам как вечер след работа, с цигулка в ръка, ме е учил детски песнички и хорца и ми е разправял приказки, които помня и досега.

Не обичаше лукса и празната суетност, но в къщи винаги ни е създавал отлични условия за нашето добро физическо, интелектуално и културно развитие. Особено големи грижи полагаше за най-малкия ни брат Хицо, който на 4-годишна възраст преболедува от детски паралич и остана с лек физически недостатък. Като ученик и в къщи баща ни му взе частна учителка, която се занимаваше с него, за да може да настига съучениците си. Баща ни винаги намираще време да прави с него разходки из града или вън от него и нагледно да му обяснява природни и физически явления. Благодарение на тия големи грижи Хицо се разви много добре и по-късно извършваше услуги в адвокатската кантора на баща ми и брат ми, а по-късно и при мъжа ми.

Баща ми беше много добър стопанин и къщата ни и градината около нея се поддържаха винаги в изряден вид.

Според неговите съвременници той е бил един от най-дейните кметове, които са дали много нещо за своя град. Обаче в къщи почти никога не се говореше за това. За своята дейност като кмет той не е оставил никакви лични бележки^[1], защото считаше, че това е било негово задължение, а заслугите му трябва да бъдат преценени от други и изтъкнати от тях. Втора причина за този пропуск според мене е, че когато беше вече в напреднала възраст и подходящо време спокойно и критично да направи разбор на дейността си, той беше толкова угнетен и изтерзан от тежки преживелици, че желанието му да напише равностметка за обществената си дейност се беше напълно изсушило. Все пак, ако някога някой би се заинтересувал от неговата дейност като кмет на град Варна, архивата на Варненската община документирано би могла да му предостави обилни данни.

В 1926–27 г. аз бях вече ученичка в последните класове на гимназията и съм запомнила някои факти.

Първата работа на кмета (баща ми) беше да оправи финансите на общината, които години наред са били доста объркани, за да се стигне дотам, че общинските служители да си получават заплатите с месеци закъснение. При неговото кметуване подобен случай не само че не се повтори, но той намери и средства за всичките си мероприятия.

Скоро след заемане на кметската длъжност, баща ми на свои разноски замина за чужбина и посети Прага, Виена и Берлин, влиза във връзка със съответните общински управи и кметове и се запознава с общинските и главно градоустройствените мероприятия на споменатите европейски столици. Посещава също и немски морски курорти и разучава курортното им дело, тъй като Варна вече започваше да се очертава като морски курорт с голямо бъдеще.

Известно е неговото планиране, „разораване“ и благоустрояване на „гръцката махала“, която дотогава е представлявала един голям лабиринт от криви, тесни улички и сокаци, крайно нехигиенични. За времето това изглежда е било много смело мероприятие, защото първото нещо, което всеки е чувал за Н. Попов, е за гръцката махала. Навремето големият наш карикатурист Буюклийски беше нарисувал и подари на баща ми една чудесна карикатура — кметът с рало в ръцете разорава гръцката махала. Тая карикатура, неизвестно кога, изчезна от къщи. И много други улици в града са били планирани и шосирани. За пръв път тогава почнаха да се поливат и по-оживените улици, по които

се вдигаше голям прахоляк, тъй като асфалтът още не беше известен у нас. Пръскането ставаше по доста първобитен начин — с пожарните цистерни, теглени от коне, но тогава във Варна други възможности не е имало.

Негово дело е завършването и обзавеждането на театъра, който години преди това стърча полупокрит. Друго негово дело е построяването на северните бани със стълбището-серпентина, водещо към тях, както и трайните насаждения и укрепвания по тяхното протежение. Към това трябва да добавим и довършването на централните бани по модел на баните от немските курорти.

Понеже Варна беше почнала вече да се посещава от чужденци, баща ми откри и смесен плаж, което за времето си беше същинска революция.

За 1 500 000 тогавашни левове баща ми построи морското казино, веднага го отдаде под наем за 3 години за същата сума и покри разноските по построяването му.

С това строителните работи на баща ми не се изчерпват. Има и много по-големи и по-дребни по обем, необходими и полезни строежи, за които не мога да си спомня точно.

Всички тия благоустройствени работи се извършваха под прекия контрол на баща ми. През строителния сезон, още в ранни зори общинският файтон спираше пред вратата ни и баща ми, много преди започване на работното му време в общината, тръгваше на обиколка по обектите, за да види със собствените си очи какво и как се работи. Това е общоизвестен факт на хората от неговото време.

В отношенията си с гражданите баща ми беше напълно демократичен. Той позволяваше да бъде безпокоен и в къщи, и по телефона от граждани, търсещи неговото съдействие за отстраняване на някои повреди в улицата или квартала или за някои лични неволи. Освен в приемните си часове, когато с търпение и внимание изслушваше гражданите и вземаше подробни бележки, той приемаше дори в къщи в празничен ден, особено когато се касаеше за спешни случаи и неотложни нужди. Житейският му опит му позволяваше бързо и сам да решава спешните въпроси — бърже проучваше и бърже решаваше. Откликваше и на лични неволи на гражданите. Много силно се е запечатало в паметта ми, когато един гражданин — висок, с брада, баща на 4 деца, идваше в къщи да моли баща ми за работа. По

онова време изглежда безработицата да е била голяма и намирането на работа — сериозен проблем. Баща ми прави, струва и един ден му съобщи, че му е намерил подходяща работа. Няма да забравя как този грамаден човек се разхълца като дете и се опита да целува ръцете на баща ми.

Баща ми беше един от истинските ценители на Варненското крайбрежие и извоюва прокарването на крайбрежната алея от малката тогава бирария „Хоризонт“ до бившата^[2] „Станчова вила“. Това на времето не е било лесно, защото всеки метър отчуждена земя е следвало да се заплати на собствениците по текущите пазарни цени. Пък и по тази алея имаха вили и места много влиятелни хора като бившия министър Ат. Буров, финансовият магнат Куюмджийски, индустриалецът Палавеев и др. По същото време беше и устроено и засято с редки видове иглолистни дървета и малкото паркче пред тогавашния малък ресторант в „Св. Константин“.

За първи път в ония времена (преди 50 години) кметът на Варшава по своя инициатива направи официално посещение на варненската община. Тогавашният кмет на Варшава подари на баща ми две бронзови отливки и един добре оформен албум с полски народни носии. Скоро след това на екскурзия във Варна пристигна и група ученици от варшавските гимназии, които бяха разквартирувани между варненските ученици.

В общи черти това е, което засега мога да си спомня за дейността на баща ми като кмет и за усилията му по благоустрояването и хигиенизирането на града. Сигурно има още доста по-значителни и по-незначителни работи.

Въобще неговата ръководна цел беше благоустрояването и хигиенизирането на Варна. Знам, че това беше извънредно трудно, защото тогава общините бяха на самоиздръжка и с много оскъдна държавна помощ. Вън от това беше време на различни партии и партийки, които непрекъснато враждуваха помежду си и изхождайки от своите интереси, затрудняваха до висша степен дейността на общинската управа, най-вече в лицето на кмета, за чийто пост аспирираха непрекъснато ръководствата им.

Баща ми беше толерантен човек — ценеше хората по техните способности и качества, а не по техните политически убеждения. Така например, негов секретар по време на кметуването му беше Рахнев (не

си спомням малкото му име) — млад, слаб човек, от чиято работа баща ми беше много доволен и за когото баща ми знаеше, че е с леви убеждения (Рахнев по-късно е станал комунистически партиен деятел). Друг пример е Величка Патронска — способна гимназиална учителка по немски език. Тя е била активен партиен деятел, често правеха у тях обиски и често я арестуваха. Спомням си много ясно, когато рано сутрин, още по дрезгаво, майка й баба Тона идваше в къщи и обикновено първите й думи биваха: „аман, Никола, Величка пак я арестуваха“. Баща ми винаги използваше връзките и авторитета си и се застъпваше за нея и тя никога не е оставала арестувана повече от 1–2 дена и никога не е пострадала. По време на процеса на Народния съд Величка единствена прояви голямата си благодарност към баща ми, като свидетелства в негова полза.

Баща ми беше първи братовчед с Мара Кондова. Тя е израсла при дядо ми, под един покрив с баща ми. Дядо, който живя и умря у нас, я имаше като своя дъщеря и тя много по-често му казваше „татко“, отколкото „вуйчо“. Когато през 1923 г. Кондов е бил преследван и се е укривал от властите, баща ми е положил големи усилия, за да може да бъде Кондов спасен. Съответните власти са уверили баща ми, че ако Кондов се предаде доброволно, то те гарантират за живота му. Баща ми е съобщил това на семейството му, обаче последното е отговорило, че има кой да се погрижи за Кондов. Преди известно време аз научих от Магда, дъщеря на Зорка Стефанова, че много по-късно майка й е разправяла, че по него време бележка с подобно на бащиното ми предложение съдържание е била донесена от Петранка (дъщерята на Кондов) у Стефанова и последната я предала на съответното място, но отговорът е бил, че партията сама ще се погрижи за Кондов. Когато дъщерите на Кондов — Петранка и Надка — трябваше да заминат за СССР, баща ми съдейства те да получат редовен паспорт до Цариград (Истанбул), откъдето са щели да бъдат прехвърлени в Съюза по канален ред. Доста време след това стоеше запазена снимка — изпращането на двете момичета на пристанището от роднините и баща ми. Преди Петранка и Надка за Съюза заминаха последователно Душко и по-малкият Сандю. Душко беше, струва ми се, в последния клас на гимназията, а Сандю като че ли беше напуснал училище, защото беше много буен и много не му вървеше в учението. Най-последна, пак със съдействието на баща ми, замина и леля Мара. Дядо

обичаше Кондовите деца — те бяха за него негови внуци, както и ние останалите и почти всеки ден ги навестяваше. Когато около 1924–25 г. той получи доста голяма сума от дълго очакваната пенсия, той даде на тях 5000 лв., колкото даде и на малкия ми брат Хицо, който носеше неговото име. Но струва ми се, не обичаше много зетя си Димитър Кондов. Не вярвам чичо Димитър да не е бил трудолюбив, но понеже се занимаваше много с политическа работа, вероятно не е имал много време за семейството си. Леля Мара имаше плетачна машина и плетеше чуждо, за да подпомага дохода на семейството. А дядо не одобряваше това! Леля Мара беше много трудолюбива жена и по-късно като вдовица успя да си построи малка къща. Въпреки че в къщи пред децата не за всички неща се говореше, но по него време аз бях вече 14–15 годишно момиче и доста работи не ми убягваха, а някои са ми правили много силно впечатление и ги помня досега. След 1944 г. Кондови се завърнаха в България, но освен леля Мара, никой не ми се е обаждал^[3].

Пак по него време в училището до нас — „Ангеларий“, имаше един учител — Цанков, висок, слаб човек, който е бил уволнен като комунист и скоро след това почина, струва ми се от туберкулоза. Дълго време на неговата жена не са давали работа и когато баща ми стана кмет, я назначи на работа в морските бани. По-късно аз често имах случай да се срещам с Калиничка Цанкова и тя винаги е използвала удобен случай да спомене, че на времето баща ми единствен е проявил съчувствие към нея. Има още много други случаи, които говорят за толерантността и отзивчивостта на баща ми, но аз вече не за всички мога да си спомня, защото оттогава са изминали почти 50 години, половин век, пък и няма защо да ги изреждам като в поменик.

Баща ми беше състоятелен човек и както всички тогавашни добри стопани, парите си влагаше в имоти. Освен къщата на ул. „Нишка“ и „Търновска“, в която съм родена и сме живели до 1935 г., малко по-късно той е купил и едно лозе в местността „Шокара“ (днес „Зоопарка“ и местата около него) и една малка къща в тогавашната „Турска махала“. Към 1912–13 г. заедно с чичо ми са купили една голяма къща на края на ул. „Нишка“. В нея дълго време се помещаваше V участък. Между 1920–25 г. той купи една хавра около тогавашния район „Шести участък“, едно малко лозе пак в същия район, една бадемова градина около днешната спирка „Отдых“, една

хавра 8 дка в местността „Св. Константин“ заедно с Григор Василев — всички към страната на морето. По него време закупи и една голяма двуетажна къща на бул. „Фердинанд“ (сега „Червеноармейски“)^[4] близо до вълнолома. Тая къща той надстрои с един по-нисък етаж и над него — един полутавански, преустрои я и обзаведе за летен хотел — „Вила Приморска“. Тогава вече Варна се посещаваше от доста чужденци и българи, а хотели имаше малко, зле обзаведени и повечето без течаща вода, а частни квартири — малко и без подходящи удобства. Вилата се поддържаше в изрядно състояние. В мазата имаше инсталиран малък мотор, на тавана — два резервоара от 5 тона, така че в стаите винаги имаше течаща вода, въпреки че последната редовно спираше.

Тъй като преустройството и обзавеждането на вилата отне много средства на баща ми, а по това време вече беше и кмет и заплатата му като такъв беше много по-малка от адвокатските му доходи преди това, той остана задължен към вуйчо ми Д. К. Попов — мелничар и търговец житар. Към 1930–31 г. той се видя принуден да продаде къщата в турската махала, половината от дворното място на къщата на ул. „Търновска“ и лозето на „Шокара“. По-късно през 1935 г. продаде и къщата на ул. „Търновска“.

Баща ми обичаше обществената работа, следеше всички обществени начинания и в много от тях вземаше участие било по своя инициатива, било като е бил поканван. Не си спомням, но в ежедневниците от негово време сигурно има споменато за някои от тях.

Той беше добър българин — македонец и години наред вземаше участие в живота на варненското македонско братство. Когато в него започнаха дразги, баща ми положи големи усилия те да бъдат изгладени, но когато му стана ясно, че корените на тези дразги са далеч извън Варна, когато те се изродиха в срамни братопреследвания, той се оттегли от всяко активно участие.

Към края на 1953 г. баща ми заболя от рак и тогава му разрешиха да се прибере във Варна, за да бъде опериран. Почина на 6 май 1954 г. в таванската стаичка на някогашния си дом на ул. „Антон Иванов“^[5]. През последните десет години от своя живот, вече в напреднала възраст, той преживя много унижения и лични нещастия. Но той беше твърд, волеви човек и никой никога не го чу да възроптае или да се

оплаче. Единственият случай, когато майка ми го е видяла да даде изблик на мъката си, е било през 1950 г. при принудителното му изселване от Варна. Когато с камиона, натоварен с оскъдна покъщнина, са се изкачили на височината над Аксаково, той погледнал към града и с просълзени очи казал: „Да дадеш толкова много на този град и сега да няма в него за тебе един подслон!“^[6]

[1] Като изключим няколко изречения в спомените му по-горе. ↑

[2] От 1996 г. Иван Станчов я е предоставил и там се намира „Карин дом“ — за деца със специални нужди. ↑

[3] Всъщност Люба ни е казвала, че помолена, Петранка, категорично е отказала да се застъпи за Никола Попов пред Народния съд. ↑

[4] Днес бул. „Приморски“. ↑

[5] Днес ул. „Стефан Стамболов“; на мястото на тази къща сега се намира хотел „Модус“. ↑

[6] Тази част от спомените на Люба изглежда са писани в периода около 1980 година. ↑

III. ХРУМВАНИЯ

Една вечер на 1927 или 28 г. седим на маса в морското казино заедно с инж. Данаил Попов — директор на тогавашната електроцентрала. Тате беше кмет. Обсъждат как да се укрепят сипеят под казиното пред морските бани. За укрепителна стена в момента общината няма пари. И решават да се засадят тополи, които много бързо пуцали коренища, които се преплитали и укрепвали почвата. Докато израснат тополите, за да закрийт гледката към морето, общината все ще може да направи солиден зид. Ще изсекат тополите, ще засадят нискостеблена зеленина и морето пак ще се открие. От тогава вече 60 години, склоновете са солидно укрепени, но никой не се е сетил да открие гледката към морето.

Колко приятно беше на времето в Морската градина. От Петровден до Богородица всеки обяд и вечер свиреха духовите музика на флота и пехотата; редуваха се по седмица. Ние се въртяхме около павилиона или се разхождаме и неусетно се запознаваме с известни увертюри, опери, оперети. Даже някои научавахме наизуст. Неусетно получихме първата си музикална култура.

Когато през 1949 г. изселиха тате в с. Бдинци, когато камионът, с който пътувал, стигнал на височината над Аксаково, тате се обърна, погледнал града и казал: „Да направиш толкова много за този град и сега за тебе да няма един покрив в него“. Колко мъка!

Трябва да е било някъде 1912–13 г. Спомням си бегло едно увеселение в Морската градина с благотворителна цел, когато във волски каруци, окичени с цветя и гирлянди — коли и волове накачени елегантни варненски госпожици минаваха по алеите и хвърляха към публиката конфети и серпантини. Музика духовна.

Дядо, когото като свещеник всички смятахме за много верующ веднаж, вече може би към осемдесетгодишен, който знае какво съм го запитала и той кратко и рязко ми отговори „Няма Господ“. Колко мъка и разочарования е изживял, за да стигне до тоя извод!

Тате ми е разправял, че като ученик или студент, като всички тогавашни младежи, увлечен от социалистическите идеи, един ден се възмутил от това, че баща му ходи да ръси от къща на къща и да подлага бакърчето си — което било недостойно. На което дядо му отговорил „Ако аз не ходя с бакърчето, ти с какво ще се учиш бе, магаре“!

Лея Мария (сестра на тате) беше жена с напредничави разбирания (не комунистически). Всичко ново, практично, разумно го възприемаше и прилагаше. Тя беше тая, която, противно на тогавашните разбирания, че човек трябва да се облича много, за да не настине, настояваше децата да се калят, за да бъдат здрави. Аз бях много изнежена, много боледувах, бях цял вързоп от дрехи. Едно лято — бях на 14–15 години, тя ми каза — почваш всяка сутрин със студени фрикции и постепенно хвърляш дебелите дрехи. Послушах я и още първата зима хвърлих всички фанели и вълни. Така се закалих, че дълги години аз нямах зимни дрехи, с изключение на палтото. Но щом стана сутрин, първото нещо е да се подложка до кръста на студената чешма и да се разтрия след това с твърда кърпа. Ако не направя това, аз не мога да се стопля. Ето вече 65 години правя това всяка заран, но от 2–3 години го правя с хладка вода.

Лея Мария, въпреки че беше попска щерка, не беше никак религиозна. Не съм я запомнила да пости, да се причести, или да ходи на черкова. Но много държеше на целесъобразното хранене. На времето имаше една медицинска книга на д-р Луи Куне и тя се ръководеше по нея.

Беше 1920 или 21 г. Беше навалял голям сняг. На някои места достигаше до первазите на партерните прозорци. Тогава често имаше снежни зими. В такива дни училищата се затваряха. Седим в къщи във всекидневната с прозорец към ул. „Нишка“ (сега „Г. Димитров“)^[1]. Изведнаж на прозореца, из снега се подава една брадата глава. След първото стъписване виждаме, че това е чичо Атанас (мъжът на леля Мария), който беше много висок човек и в най-голямата навалица стърчеше над другите поне с една глава. Боят му не се боеше от дълбокия сняг и беше дошел да ни наобиколи. Умря в 1928 г. от менингитна епидемия. От същата епидемия умря и чичо Георги Лазаров, мъжът на леля Милица — най-голямата сестра на майка ми.

През тогавашните снежни зими все още се мяркаха по улиците конски шейни. А спомням си като съвсем малка, като разправяха в къщи, че бате ни Кирил (синът на леля Кераца), ходил да се пързалия на езерото, което тогава още не е било свързано с морето и е замръзвало. Бащата на бате Кирил също се казваше Атанас — Петров.

До 1944 г. във Варна имаше немско училище — пълен курс, от забавачница до завършена гимназия. Някъде 42–43 година на посещение в училището идва висш военен. На малкия Коко Даиев, тогава ученик може би в отделенията, като на умно и будно дете възлагат да поздрави високия гост. Гостът останал много доволен и като в приказките, казал, че е готов да изпълни едно желание на Коко. Будният Коко веднага преценил момента и без да се колебае казал, че има чичо, френски войник, който в момента е пленник в Германия и моли чичо му да бъде освободен. Гостът сигурно не е очаквал такова желание, но поискал Коко да му даде някои по-точни сведения. И пак като в приказките, след около два месеца Нико Даиев си бил в къщи в Ница. По-късно Коко завърши медицина, очерта се като добър лекар и от дълги години работи във военната болница в София, с висш чин вече.

До 1944 г. Йордановден — Богоявление, 6 януари, беше голям, тържествен празник, хвърляше се кръста в морето. На тоя ден само болните, децата и много от старите не излизаха на улицата. От

голямата черкова, през „Мусалата“, по ул. „Цар Борис“ — сега „Ленин“, до училище „Сулини“ (сега там е хотел „Черно море“) по бул. „Сливница“ — сега „Г. Димитров“ до морето и самата Морска градина тротоарите биваха задръстени от хора. По тоя път минаваше процесията с кръста, начело с владиката, свещениците от всички черкови в черковни одежди, хорът от голямата черкова, официални лица. Слизаха до морето, там владиката хвърляше кръста във водата и млади здравеняци се хвърляха в ледената вода да уловят кръста. На Йордановден биваше почти винаги много студено, но слънчево. Тогава нямаше замърсители на атмосферата и зимите във Варна биваха слънчеви. Този, който уловеше кръста, след това обикаляше къщите и събираше пари. Спомням си го винаги с голям кожух.

Преди около 80–90 години изглежда ул. „Бенковска“, от „Г. Димитров“ до „К. Маркс“^[2] е била нещо като център на движението, защото там е ставало шествието на „маските“ в деня на великденските заговезни. Трябва да е било преди Балканската война, защото си спомням много смътно, ме заведоха да видя „маските“. В представите ми се върти някаква ярка смесица от хора. Изглежда, че някои от маските са ми са се видели много страшни, защото много се изплаших и веднага се върнахме в къщи. Сигурно много съм ревала, защото дойде една съседка, леля Гацка, и за утеха ми донесе някаква поничка — бухта. Тогава, пък и много по-късно хората много се маскираха и така отиваха до съседи и близки. Умеели са да си създават приятни часове. Няколко години след европейската война, когато животът се нормализира, хората пак почнаха да се маскират и да се устройват даже „бал маске“. Имаше дори време, когато с нас младите се маскираха и родителите и се събирахме семейно маскирани — но само на заговезни! Една година баба Невенка се беше маскирала като скиор, аз като клоун, а Велка като китайски мандарин. На една „маскена забава“ в един салон Влади и аз се бяхме маскирали като холандски селянин и селянка (със сабота — тогава и такива работи можеше да си поръчаш при дърводелец) и получихме първа награда — една голяма шоколадова торта!

Апостол ваксаджията беше една от забележителностите на Варна някъде до към 1940 г. Със сандъчето, ваксите и четките стоянката му беше в началото на „Гургулят“ — сега „Аврам Гачев“^[3], стената на сегашната „Валентина“^[4], цял ден надуваше кларинета си! Репертоарът му сигурно не е бил класически, нито изпълнението му виртуозно, но никой не се е оплакал, че безпокои някого! Хората са били много по-спокойни. Най-забележителното у Апостол беше общият му вид. Дълга до раменете коса, брада и мустаци, с обеща на едното ухо и накичен с разни гerdани, дрънкулки и други дреболии, облечен също по негов вкус, не особено чист, изглежда още тогава е предугадил модата на хипитата! Но въпреки чудатостите му, той е имал семейство и казваха, че бил добър стопанин и грижовен баща! Изгуби се някъде към 1940 година.

Ангелсон! Това беше друга забележителна личност на Варна. Умен, възпитан човек, винаги много спретнат, даже елегантен, в неизменно светлосивите си костюми — сако-жакет и сиво бомбе „шапо-мелон“. Винаги добре избърснат, с бели засукани мустаци и неизменно свежото карамфилче на петелката на сакото. Не знам дали някой някога го е виждал без карамфилче! Никога не липсваше на тържества, паради и мъжки компании. Дали е работил нещо не знам, но струва ми се, че по едно време беше в общинската управа. Ангелсон — жоли гарсон — така го наричаха всички. Стар ерген — бонвиван.

Ул. „Владислав“, или както всички я наричахме „Ташоулу“ (сега бул. „К. Маркс“) беше втората търговска улица на Варна. От пощата някъде до към „Тракия“^[5] бяха наредени малки магазинчета — манифактура, галантерия, обувчари, шкембеджийници, сладкарнички, бозаджийници. Там пазаряха повечето селяни — стоката беше за селски нужди и вкусове. Забележителни бяха обувчарските магазини. Продаваха се по-груби готови обувки, чехли и домашни пантофи — кожени, платнени, кадифени, сърмени, сандали, налъми. Стоката беше нанизана на върви и висеше закачена пред магазинчетата. Цял град от там си купуваше домашни чехли, пантофи, топлинки и неизменните

сандали, с които децата изкарваха по едно и две лета! Всичко беше от естествени кожи и гьон!

Имаше един безобиден малоумен — дели Андон. Цял ден обикаляше по улиците и си боботеше нещо. Всички го знаеха, но и той много хора познаваше. Веднаж някой шегаджия му дал билет за театър (тогава „Зала Съединение“) на първия ред точно до сцената. В един момент дели Андон познава в лицето на един от героите един артист с прякор „Цъмъни“ и както в „Под игото“ се провиква — „Ей, Цъмъни, защо се преструваш бе, не те ли познах“. Обръща се към публиката „Ей, гледайте бе, Цъмънито как се преструва“.

На ъгъла на ул. „Г. Димитров“ и „Толбухин“, точно пред нашата къща имаше улична чешма, която съществува и дълго след като къщите бяха водоснабдени. Веднаж със слугинчето ни, 14–15 годишно момиче, се връщаме от лозе. По шосето откъм „Академията“ виждаме, че се задава лека кола. Тогава лека кола беше рядко явление, пък и не фучаха като бесни. В колата бяха царят, царицата и шофьорът. Сигурно отиваха към „Евксиноград“. Момичето, като разбра кои са, махна с ръка и се поклони. Царицата му отговори по същия начин и му се усмихна. Дълго време не можеше да проумее как тъй царят и царицата може да минават по пътищата като всички хора и най-вече така любезно да поздравят нея!

Бях не повече от 3 годишна, когато през Балканската война във Варненския залив дошли турски кораби. Спомням си много смътно у дома в нашата трапезария с прозорец към задния двор, нощно време сме събрани на газена лампа и плътно перде много хора. Вуйнини, чиято къща близък беше до военния клуб на „Д. Благоев“^[6] (тия две къщи и до сега са непокътнати), бяха дошли у дома да се скрият. Нея нощ всички, които са живеели по-близо до морето, са избягали навътре в града при близки и познати, за да не ги засегнат бомбите. Дълго време след това момчетиите намираха около пристанището малки металически топчета — шрапнели — с които си играеха на лимки^[7].

В гагаузките села около Варна — Кестерич, Дживизии, Джафери — сега Винаца, Орешак, Кичево, въпреки че са християни, жените им допреди 40–50 години ходеха с шалвари — широки, дълги, но не бяха шарени като циганските — бяха на тесни райета, с убити цветове, главите си пребраждаха с чембери и с единия край си прибулваха устата и носа. И досега по-възрастните си говорят на гагаузки — някакъв особен турски, а на времето почти не знаеха български. В музея на Възраждането има евангелие на гагаузки. Не помня да съм чувала за някаква носия на градските гагаузи. Те се обличаха както всички в града, но си имаха свои обичаи. Когато се заженеше гагаузка мома, в петъка преди сватбата чеизът на булката се нареждаше на файтон (1–2 според заможността) като на изложба — юргани, бродирани чаршафи, възглавници, ковчорчета и др. и минаваха по улиците, като файтонджиите звъняха със сигналните звънци на файтоните. Разбира се, всички излизаха да гледат „сеира“. След европейската война този обичай постепенно изчезна. Друг неизменен закон беше в същия този петък женските роднини на булката и на зетя да водят булката на баня. В банята, с дайрета, кючеци, черпни се е прекарвало по няколко часа. Някои са откупували цялата баня. На една такава сватбена баня, като съм била на 3–4 години, майка ми ме заведе. Женеше се един неин братовчед — Стати — Стайко, чиято майка беше гагаузка. Въпреки че бях малка, запомнила съм банята и някаква жена с дайре. Тогава за пръв път влязох в баня пък и за последен за много години след това, защото имаме баня в къщи. Тоя обичай с къпането на булката, също след 20-та година постепенно изчезна, но циганите го спазваха още дълги години и след това. Техният път до банята, пък и в самата баня, биваше много шумен и далеч около банята се разбираше, че има булка.

Никулден на времето беше голям празник, особено за нас, защото тате имаше имен ден. На тоя ден къщата биваше празнично подредена, всички стаи отоплени, ние всички празнично облечени. След 4 часа вече очаквахме посещения. Идват да почетат именника роднини, приятели, познати, кои пеша, кои с файтон. Защото като че ли

беше закон Никулден да е винаги със сняг и студ, а запомнила съм и с фъртуни! В антрето отупат снега, събуят галошите и шушоните (тогава те се обуваха върху обувките), съблекат палтата (ние децата помагаме и поемаме) и влизат. Поседят 15–20 мин. (официална визита), поразменят се някои любезни приказки, почерпим ги с коняк (за мъжете) и вишновка или ликьор за жените, лъжичка сладко от вишни или кайсии. Не беше препоръчително за домакинята да поднася бонбони. Но по-късно шоколадовите бонбони изместиха сладкото. Пък и бонбоните станаха много разнообразни и с отлично качество. Особено добри бяха на фабрика „Пеев“ и „Бераха“. Поднасяхме и парче торта. Към 8 часа визитите приключваха и тогава идваха най-близките, поканени на вечеря. Понякога за по-удобно това ставаше и на обяд. За този ден у нас винаги имаше риба — шаран или бяла. Имаше един руснак староверец, с голяма бяла брада, живееше в руското село на езерото и беше рибар — дядо Амос. Като че ли не съм запомнила Никулден без рибата на дядо Амос.

Какъв хубав празник беше Коледа и бъдни вечер! Щом почне да се свечерява и тръгват коледарчетата. От врата на врата, изпеят, благопожелаят, дадеш им по някоя пара. Вечерта се събираме с лелини Мариини. Насядаме около масата с обичайните манджи и чакаме дядо. Той си слага епатрахила, с кадилница в ръка, влиза в стаята, чете молитви, благославя трапезата, изпяваме всички една коледна песен и вечерята започва. А в това време тръгват вече големите коледари. Организираните хорове на църквата, на студентите, на македонците. Всички предварително изпращаха съобщение, че ще ни посетят. Идваха, поканвахме ги в къщи, изпяваха по няколко песни, разменяха се благопожелания, почерпвахме ги и най-важно, даваше се известна сума за благотворителна цел — не за хористите. Особено добър беше хорът на руската черкова. Те идваха на Коледа преди обяд. Колко топлина и празничност имаше в тези дни. Защо трябваше да се заличи всичко това!

Имаше във Варна една самодейна „музика“ — няколко музиканти — кларинет, цигулка, някой духов инструмент — буразан,

тъпан. Не минаваше празник, без те да тръгнат от къща на къща. Къде им даваха по някой лев, къде ги пъдеха. Особено не пропускаха именник. Изглежда, че си имаха списък на именници.

На времето нямаше барове, дискотеки или ресторанти, където да се посреща Нова година. Събираха се хората вкъщи или се организираха вечеринки и балове. Най-голям ставаше балът във Военния клуб. Май че го уреждаха военните, с покани. Събираха се всички по-първи семейства — възрастните с младите. Едва след 30-та година момичетата почнаха да ходят по вечеринки с младежка компания, но на новогодишния бал — само с родители или брат или най-много братовчед. Дамите с големи деколтета, бижута, коприни, а мъжете със смокинги, жакети, полуфракове и фракове.

През зимата във военния клуб се уреждаха няколко големи бала — на хористите, на инженерите. Особено елегантен беше балът на „Тенис клуб“. На всички балове имаше добър оркестър, хубав бюфет със студени закуски и сладкиши, хайвери, руски салати, пуйки и прасенца и др. Входът беше платен, а също и консумацията. Но въпреки това баловете рядко завършваха с печалба. Разиграваше се и томбола. По същия начин ставаха и вечеринките — но по-скромно. Уреждаха се в някои салони — ресторанти. Такива вечеринки уреждаха спортни организации, тракийци, добруджанци, македонци. На македонските вечеринки идваха целите семейства с децата, бабите, дядовците. След официалната програма, започваше любителската — изправи се на масата някое дете — пее, декламира. Създава се доста шум и уютност. Танци, хора, лотария, американско наддаване. Тия вечеринки биваха доста доходни — македонците биваха доста щедри и всичко отиваше за благотворителна цел.

Около 30-та година във Варна се образуваха две младежки женски дружества — „Любов към родината“ и „Нови стремежи“. Уреждаха си сбирки и бродираха и изготвяха разни предмети за изложби, уреждаха си забави. В „Нови стремежи“ членуваха повече тези, които се смятаха за „хайлайф“ и бяха по-суетнички.

Като се запролетеше, някъде към Великден във Варна пристигаха амбулантни търговки, унгарки или чехкини, задянати с грамадни бохчи — вързопи. Обикаляха по улиците и продаваха покривки и салфетки за маса, кухненски кърпи и всичко от лен, престилки, детски роклички. Спомням си от такива чехкини майка ми беше купила една престилка с едно закачено джобче, което много ми харесваше. От тях също имахме кухненски кърпи (две имам още на вилата) покривка и салфетки за кафе, друга с ажурни за чай (тя още е налице). Казваха, че слизали по Дунава с корабите и се пръскали из по-големите градове. Изглежда, че тогава не е имало нито митнически, нито валутни ограничения. Спомням си как ми Райна, тогава вече мома за женене, пък и майка ми и други млади, по каталози си изписваха от Виена рокли, шапки и др. Внасяли са парите в пощата или банката и след кратко време си получават поръчаното във фирмата. След европейската война тая мода постепенно заглъхна.

Все по това време в зданието на сегашното пенсионно имаше голям универсален магазин, в който се продаваха и играчки. Спомням си веднаж отидохме с мама да направим някои покупки. Разбира се, очите ми бяха в играчките. Така ми се хареса една магарешка количка, с малки гномчета и при това с човече, което кара магаренцето, та майка ми със зор ме измъкна от щанда. Разбира се играчката не ми се купи, защото нямаше повод за това, но пък тая каручка ми е направила такова впечатление, че още ми е пред очите. Голям магазин беше за времето си „Пазар Паруш“.

На мястото на сегашната БНБ^[8] до след европейската война имаше хубава сладкарница — „Маринов“. Известна беше не само с хубавите си вкусни пасти, но и с това, че там обслужваха млади момичета с боненца и бели престилчици. Казваха, че тия момичета са виенчанки, защото по него време беше недопустимо момичета и жени да работят в заведение. Това стана обичайно след руската революция, когато рускините започнаха да навлизат в тоя бранш. Друга известна сладкарница във Варна до 1944 г. беше „Бай Димитър“. Беше уютно заведение с много разнообразни качествени пасти. Тоя бай Димитър имаше дъщеря, която, вече омъжена, почина може би към 23–24 годишна. Направи ми впечатление тогава, че на погребението на всичкия народ се раздаваха за „Бог да прости“ красиви бели малки

книжни кошнички с бонбони и бисквити. Съпругът на покойната, бай Васил, остана да работи в сладкарницата, пое работата, и след като умря бай Димитър, поддържаше същото високо ниво на заведението.

Беше през 1924 г. Бяхме ученички в пети гимназиален клас. Разбрахме, че предния ден учителката по химия е била болна. Въпреки че на следния ден я видяхме в училище, целият клас реши, че не сме я видяли и че ще имаме свободен час. Използвахме хубавото време да си направим разходка до Морската градина. На другия ден разбрахме, че разходката няма да ни се размине и че ще си понесем наказанието. Дежурни бяхме Евгения Гюлмезова — дъщеря на видния варненски гражданин Иван Гюлмезов — дългогодишен директор на мъжката гимназия — вече пенсионер и аз — дъщерята на Никола Попов, известен адвокат и общественик с голям авторитет. Учителският съвет ни наложи наказание — целият клас в края на срока да му се намали поведението. А дежурните, освен това да бъдат изключени за по три дена. Това беше много строго наказание, но нито на Ив. Гюлмезов, нито на Н. Попов им мина през ум, въпреки голямото влияние, което имаха, да искат някакво обяснение или да настояват за снизхождения пред директора на гимназията. Според учителския съвет ние бяхме се провинили, наказаха ни според преценката на съвета и ние трябваше да си понесем наказанието. Но на нито един от родителите не мина през ум да се меси в работата на училището. Това би било под достойнството на родителите ни. Такъв беше моралът на някогашните родители!

По време на управлението на Стамболийски директор на гимназията беше Стефан Калев — суров и груб човек. Сутрин преди започване на часовете заставахе на вратата на гимназията и най-строго следеше дали на всички ни униформата е в изправност и дали изпод баретата не се подава някое кичурче коса. Тежко на неизправните! Тогава униформите ни бяха — сукмани и бели бродирани с българска бродерия блузи. Момчетата носеха „бозаджийска униформа“ — панталон и сетрета, нашити с бели гайтани. Заедно със Стамболийски и тези униформи си отидоха.

[1] Днес „Сливница“. ↑

[2] Днес „Владислав“ (както се е казвала и преди това). ↑

[3] Днес „Цар Симеон“. ↑

[4] От 2008 г. на мястото на ремонтираната „Валентина“ се намира друг магазин. ↑

[5] Варненци и днес наричат така сградата на Районния съд по името на кино „Тракия“, което по-рано се намирало там. ↑

[6] Днес отново „Мария Луиза“. ↑

[7] Във Варна така наричат стъклените топчета. ↑

[8] На това място сега се намира една от търговските банки — на пл. „Независимост“, до театъра. ↑

ИЗТОЧНИЦИ С ИНФОРМАЦИЯ ЗА АВТОРИТЕ НА СПОМЕНИТЕ

1. *Никола Киров — Майски*. Крушово и борбите му за свобода, Печ. Стопанско развитие, София, 1935. За поп Христо (Ристе) п. Стефанов се говори на с. 12–14 като за „водач на революционното движение в Крушово“ (заедно с още двама учители). Допуснатата е грешка, като е казано, че е бил заточен в Дияр Бекир.

2. *Георги Томалевски*. Крушовската република, Български писател, София, 1968. На поп Христо е посветена една глава — с. 144–148 и снимка на цяла страница. В написания с голямо уважение и обич текст има обаче едно несъответствие — за поп Христо се говори като за „стар“ и „старец“, а по това време той е бил под 40 години.

3. <http://www.varna.bg/kmet/31.htm> — частта от сайта на община Варна, отнасяща се до Никола Попов като кмет на Варна.

Забележка

Във в. Народно дело, НД независим, бр. 170/31.07.1992, с. 4; бр. 173/04.08.1992, с. 4 и бр. 174/05.08.1992, с. 4 Борислав Дряновски публикува със съкращения част от спомените на поп Христо, след като през 1991 г. Люба Ескенази е подарила на варненския държавен архив копие или втори екземпляр от тях. Във всеки случай, върху нашия екземпляр се четат записките на ръка с мастило, което показва, че той със сигурност е оригинал. Според уводната бележка на Дряновски към тази публикация, след известна обработка спомените са издадени през 1943 г. от Никола Киров — Майски (вж. по-горе 1.) под заглавие „Спомени и преживелици на възрожденци, бунтари и заточеника поп Христо поп Стефанов от гр. Крушево“. Ние не разполагаме с това издание, но може да съдим, че то най-малко е било подготвяно, защото е споменато в запазена кореспонденция между Никола Попов и Никола Киров.

Поп Христо Стефанов с дъщеря си Мария и сина си Никола; около 1892 г., Варна.

Никола Попов като офицер на фронта през Първата световна война; 1918 г.

Семейството на поп Христо Стефанов (в средата); седнали около него отляво надясно са зет му Атанас, дъщеря му Мария, снаха му Невенка и синът му Никола; прави отзад са дъщерята на Никола — Люба и синовете на Атанас и Мария — Георги и Христо; прави около поп Христо са дъщерята на Невенка — Величка и синът на Никола — Владимир; седнали отпред са синът на Никола — Христо и синът на Невенка — Веселин; 1926 г., Варна.

Конференция на кметовете — Никола Попов е четвъртият отляво надясно от седналите на първия ред; 1928 г., февруари, София.

Конференция на общините — Никола Попов е петият отляво надясно на първия ред; 1928 г., ноември, София.

Петте деца на Никола Попов и втората му съпруга Невенка: отляво надясно отпред — Люба, Владимир, Величка, отзад — Веселин, Христо

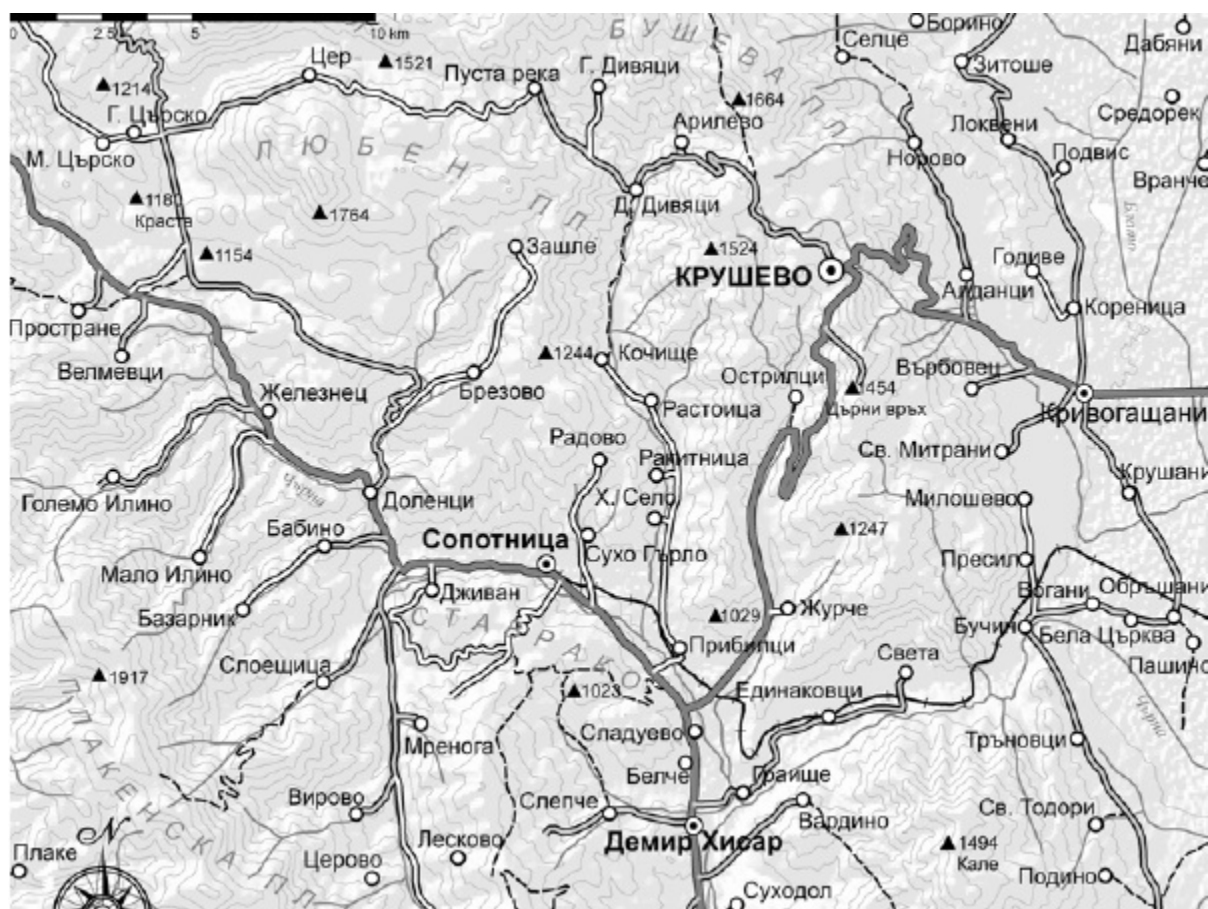
Люба Ескенази; около 1960 г., Варна, около 1940 г.

Владимир Николов Попов; около 1950 г.

Люба Ескенази със синовете си Аврам (прав) и Илко; 1950 г., Варна.

Издание:

Автор: поп Христо Стефанов; Никола Попов; Люба Попова-Ескенази

Заглавие: Поколения

Издание: първо

Издател: ИК „Кинг“

Година на издаване: 2008

Тип: сборник

Националност: българска

ISBN: 978-954-598-59-7

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/12198>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.